

Lamed

*List za radoznaće
Izabrao i priredio Ivan L Ninić*

Godina 9

Broj 6

Jun 2016

Aleksandar Stojanović

Srpska ekstremna desnica

Vladimir Vujić je rođen u Novom Sadu 1886. godine. Već u detinjstvu ostao je bez oca, pa ga je usvojio stric Mihailo Vujić, istaknuti radikal. U Beogradu je završio gimnaziju i studije matematike, a potom učestvovao u balkanskim i Prvom svetskom ratu, iz kojih se vratio sa stečenim odlikovanjima. Najveći deo međuratnog perioda proveo je radeći u prosveti: bio je suplent u skopskoj gimnaziji (1921), profesor više beogradskih gimnazija u periodu od 1928. do 1935, a potom je radio u Sremskim Karlovcima do 1938. godine. Paralelno sa prosvetnom karijerom, Vujić je bio izuzetno prisutan u srpskim akademskim krugovima: objavljivao je filozofske spise, polemike i književne kritike u periodici (posebno često je pisao za *Letopis Matice srpske*, a bio je i redovan saradnik uglednih dnevних listova *Pravda*, *Politika* i *Vreme*). Iako se o većini segmenata njegovog života zna veoma malo, iz filozofskih tekstova koje je objavljivao uočava se visoka erudicija i inteligencija, kao i poznavanje stranih jezika i relevantne literature.¹ Bio je, neosporno, veoma

plodan autor u oblasti filozofije. Kroz njegove filozofske tekstove uočavaju se brojni uticaji preuzeti od stranih inetelektualaca, ali i osobno nasleđe starijih generacija srpskih filozofa. Oni su takođe značajni, jer često nepogrešivo ukazuju na Vujićeve političke stavove i viziju kulture i kulturne politike. U prvim godinama nakon Velikog rata objavio je više tekstova u kojima je postepeno otkrivao svoju duboku fascinaciju Božidarom Kneževićem, sa jedne, te Anrijem Bergsonom, sa druge strane. Od Kneževića je preuzeo jedan, u suštini, pesimističan stav o čovekovoj ovozemaljskoj slobodi (posebno slobodi intelektualca u jednom društvu kakvo je bilo srpsko/jugoslovensko),² a od Bergsona čitavo poimanje sveta na spiritualističkoj (metafizičkoj, „intuitivnoj“) osnovi, nasuprot realizmu, racionalističkoj metafizici i scijentističkom pogledu na svet, koji su preovladavali početkom 20. veka. Već u svojoj prvoj knjizi „Novi Humanizam“, koju je napisao sa kolegom Prvošem Slankamencom, snažno je kritikovao nastojanje da se naukom i racionalizmom objašnjavaju sve pojave, ukazujući na postojanje spiritualnih elemenata koji stoje izvan domašaja racija. Još tada se nepovratno svrstao u grupu filozofa-iracionalista i idealista, a s vremenom u njegovim tekstovima spiritualistički sadržaji sve više su postajali jedan poseban doživljaj pravoslavlja. To ga je, uz intenzivnu saradnju sa SPC i njenim

¹ Srpska istoriografija i politikologija nisu do danas iznudile jednu celovitu biografiju Vladimira Vujića. O njemu je u većem obimu pisano samo u okviru edicije „Ličnosti srpske desnice“, ali se u tom tekstu prečutkuju njegov kolaboracionistički angažman i veze sa nemačkim obaveštajnim i policijskim organima, a o životu u emigraciji daje samo najopštija informacija (Ž. Đurić, D. Subotić, *Ličnosti srpske desnice 20. veka*, knj. 3, str. 334–379). Na otkrivanje brojnih, donedavno gotovo potpuno nepoznatih segmenata iz Vujićevog privatnog života presudno je uticala izjava njegove kćeri Ivane Ajdarić Vujić data Vladimиру Dimitrijeviću. Ona navodi da je Vladimir Vujić bio izuzetan sportista, strog ali brižan otac, te da je održavao prisna prijateljstva sa Crnjanskim, Ljotićem, Momčilom Nastasijevićem, Svetislavom Stefanovićem, Velmar-Jankovićem, Jonićem, Malešom, ali

i sa Gecom Konom, Desankom Maksimović, Stanislavom Vinaverom, Ksenijom Atanasijević i Slobodanom Jovanovićem (V. Dimitrijević, „Vladimir Vujić: zaboravljeni genije srbskog naroda“, u: Vladimir Vujić, *Od Špenglera do Svetog Save: ogledi, razgovori, polemike*, Beograd 2013, str. 7–18)

² Istoričar filozofije Andrija B. Stojković u više različitih kategorizacija svrstao je Vujića među „optimiste“, polazeći od stanovišta da ciklične predstave istorije i kulture, koje su, pod uticajem Špenglera, preovlađivale u Vujićevim radovima tridesetih, ipak podrazumevaju novo rađanje (A. Stojković, *Razvitak filozofije u Srbu: 1804–1944*, Beograd 1972). Pesimizam nasleđen od Bože Kneževića jasno se uočava u radovima dvadesetih, posebno u apokaliptičnim predstavama vezanim za stanje materijalističke (zapadne) civilizacije.

listovima, svrstalo među filozofe „apologete religije“.³ Vladimir Vujić je vodio duge filozofske rasprave sa akademikom Branom Petronijevićem, vodećim srpskim filozofom i metafizičarom svetske reputacije, kao i sa njegovim učenicima Nikolom Popovićem i Ksenijom Atanasijević.⁴

Krajem dvadesetih godina zahvatila ga je bujica integralno-jugoslovenskog nacionalizma i on se intenzivno uključio u rasprave o poreklu i prirodi jugoslovenske kulture, kao i o pitanju „orientacije“. Tada postaje blizak saradnik i priatelj sa Veliborom Jonićem i Vladimirom Velmar-Jankovićem: u *Narodnoj odbrani* bio je jedan od najredovnijih saradnika, a potom je i postao urednik, nasledivši tako Jonića prvi put u životu. Saradiao je i u *Novim vidicima* Velmar-Jankovića, a potom i u drugim uticajnim časopisima: *Idejama, XX veku, Svetosavlju*. Istovremeno, Osvald Špengler i njegove ideje o sunovratu zapadne civilizacije, te duhovnim i mehaničkim kolektivitetima ostvaruju dominantan strani uticaj na Vladimira Vujića. Iako je objavio prevod Špenglerove *Propasti Zapada* tek 1936, uticaj ovog nemačkog filozofa na njega sasvim je uočljiv još od kraja dvadesetih godina.⁵

Vladimir Vujić zastupao je, kao i njegovi prijatelji i ideološki saborci Velmar-Janković, Jionić i Vladimir Dvorniković (da pomenemo samo najevidentnije primere), stav o postojanju posebne, autohtone jugoslovenske kulture i civilizacije. I on se bavio razmatranjem njene geneze, ali još više pitanjem njenog budućeg razvoja, tj. „orientacije“. Tokom godina u kojima je u kulturnim i akademskim krugovima preovladavalo pitanje da li bi jugoslovenska kultura (a u nekim percepcijama, i „duhovnost“ i „rasa“) trebalo da sledi put zapadne (materijalističke) civilizacije ili spiritualističkog orienta, Vujić je imao izdvojeno tumačenje koje je odlikovalo veći stepen multiperspektivnosti od stavova većine političkih i kulturnih aktera na jugoslovenskom tlu. On je, kao i većina zagovornika integralno-jugoslovenskog nacionalizma, prezirao materijalistički Zapad, koji se razvijao na temeljima prosvetiteljstva i sekularizma, uz posebno ogorčene antievropske osvrte

³ Andrija B. Stojković, n. d., str. 461.

⁴ Prema navodima Vujićevih biografa, iz tih rasprava izrodilo se i prijateljstvo sa Ksenijom Atanasijević, koja je, navodno pod njegovim uticajem, i napustila stanovišta svog mentora prof. Petronijevića. Uporediti: Vladimir Dimitrijević, n. d. i Dr. Ksenija Atanasijević, „Spiritualistička rasmatranja“, *Ideje*, 15. jun 1935, str. 6.

⁵ Duboku fascinaciju Špenglerom delio je s Vujićem, još početkom tridesetih godina, i dr Dimitrije Najdanović, kasnije jedan od vodećih ideologa *Zbora* i istaknuto pero kolaboracionističke propagande: dr. Dimitrije Najdanović, „Špengler o revoluciji i proleterijatu“, *Ideje*, 13. oktobar 1934, str. 7.

u svojim tekstovima.⁶ Sa druge strane, međutim, kritikovao je odbijanje zapadnih vrednosti u načelu i celini, jer je smatrao da se i sa Zapada može preuzeti ponešto korisno (posebno u domenu tehnologije i istraživačkih dostignuća),⁷ a takođe je insistirao i na tome da Zapad (kao ni Istok) nije monolitan, te da je, i pored (po Vujiću štetnih) nanosa materijalizma, prosvetiteljstva i racionalizma, on ipak izgrađen na hrišćanskim temeljima. Pitanje razvoja jugoslovenske kulture i umetnosti on je video delimično fatalistički, ukazujući da postoje dva duhovna puta, od kojih prvi (zapadni) „vodi pravce u podražavanje, u jedno primanje bez kraja i konca, u jedno kopiranje bez smisla i duha, u jednu imitaciju bez stila i izraza“, a drugi, put samostalne kulture, „vodi u traženje sopstvenih vrednosti, u mučenje po rođenim izvorima i dubinama, u stvaralaštva iz svog duha“.⁸ Ta dilema imala je za njega sudbinski značaj: „ili ulaženje, iz primitivno-heroističkih življenja u mehanizovani 'kulturni', život gotovih oblika Zapada, ili preobraženje tih oblika u nove koji će izneti našu duhovnu sadržinu na svetlost i izraziti mučnu herojsku podvest na načine nove, neviđene i nekazivane“.⁹

Kao i drugi srpski i jugoslovenski ekstremni desničari međuratne epohe, Vladimir Vujić takođe je bio pod uticajem panslovenskog misticizma, koji je u svojim tekstovima nazivao „slovenskom mišlju“.¹⁰ U

⁶ „Kako sada izgleda Evropa, 'nosilac kulture čovečanstva', kulture čijeg stila žig treba udariti zemlji celoj, kako izgleda ta Evropa koja nosi sobom sve oznake propadanja duhovnog baš u imperijalističkom naletu kojim bi htela da obuhvati ceo ostali, ogromni svet, svojom mrežom interesa, razuma, računa i maskiranog razuzdanog divljaštva dekadencije“ (Vladimir Vujić, *Sputana i oslobođena misao: ogledi*, Beograd 2006, str. 194; tekst je prvo bitno objavljen u listu *Narodna odbrana* 1929. godine). Svoje antievropske stavove Vujić je objavljivao i kroz dugotrajni felton „Evopljani o Evropi“, koji je tokom 1930. i 1931. pisao za *Narodnu odbranu*.

⁷ Pišući o „južnoslovenstvu“ kao kulturnom i civilizacijskom opredeljenju još 1929. godine, Vujić je istakao: „Ne, mi nismo Evropa; i dobro je što nismo. Mi nismo Evropa, ni Zapad, duhovno po shvatanju sveta, po stilu duhovnom, po gledanju na svet i život (...) Niko ne misli time reći da se valja odupreti izvesnim oblicima tehničkog života Evrope; niti se može odmah na tu tvrdnju da 'nismo Evropa' poturiti odmah fraza da smo onda 'Istok', lenji, fatalni, prljavi, indolentni, nazadni itd. Ne, mi nismo ni takozvani Istok. Jer ni 'Istok', kao ni 'Zapad', nije tako prost pojam, tako jednostavna celina kojoj valja samo pridati oznake koje gore ispisah“ (Vladimir Vujić, *Sputana i oslobođena misao: ogledi*, str. 195).

⁸ Vladimir Vujić, *Sputana i oslobođena misao: ogledi*, str. 165.

⁹ *Isto*.

¹⁰ *Isto*, str. 205–209. U pogledu „slovenske misli“, tj. ideje, i posebno u domenu njene vezanosti za izvorno hrišćanstvo, Vujić se već 1931. nalazio na stanovištu veoma bliskom

njegovoј percepciji „slovenska misao“ se nalazila, početkom tridesetih, još uvek u stadijumu „prapočetka“, ali je predstavljala „viziju jedne pouzdane mogućnosti“, te bila „vera svih onih koji u sumraku evropske misli očekuju pravo jedinstvo čoveka“. Vujić je isticao da je ta misao „vizacionarski i religiozno čista“, „čista, potpuno, od svega što nosi ime 'socijalnog', 'naučnog', 'naprednog'“, i da „stoji kao nekakav kihotovski podvig duhovni, koji na 'realnom terenu' ne znači ništa“. On je takođe verovao da je „slovenska misao“ mučenik i da „ima sudbinu Hrista na zemlji“, kao i da je ona „duh i smisao hrišćanstva, ono samo, ovaploćeno u čistom mogućem obliku“.

Vladimir Vujić počeo je intenzivnije da se kreće u crkvenim krugovima početkom tridesetih godina, kada je nastao i veći broj njegovih tekstova objavljenih u listu *Svetosavlje*. Njegova religioznost bila je atipična i u velikoj meri idealistička, tj. potaknuta i protkana njegovim filozofskim i političkim uverenjima. Bio je među prvima koji su se bavili istorijskim likom Svetog Save i njegovom percepcijom kod savremenika.¹¹ Kao i većina ekstremnih desničara i konzervativaca međuratne epohe, i on se našao pozvanim da tumači istorijsku ulogu i značaj Save Nemanjića, negirajući njegov prosvjetiteljski doprinos, te insinuirajući da je prvi srpski arhiepiskop zapravo bio desničar, te da je, u ime celog srpstva, izabroa „desni put“: „Desnim putem udario je Sava. I nije napuštao taj desni put, put duhovni. Levo se ide širokim zemnim putevima sjaja, iskušenja, borbi zemaljskih, taštine, prevara i zamki razapetih za bližnje, putem prelastnog. Arhiepiskop Sava opominjaо je monahe (a on ih je i stvorio u nas): 'čuvajte se da vas ne udavi osovetski prelasni pečal'. Desni put, desni pravac duhovni čuvaо je Sava od početka do kraja života svoga; jer kako mu je i otac govorio pred smrt svoju: 'jer puteve one s desne zna Bog, a razvraćeni su oni s leva'“.¹² Koristeći (ili bolje reći, zloupotrebljavajući) neadekvatnom, u suštini političkom kontekstualizacijom) citate iz Savinih žitija, Vladimir Vujić je veštrom manipulacijom praktično „učitavaо“ vrednosti 20. veka u srednjovekovnu epohu i pokušavao da svoje političke i filozofske stavove predstavi kao posledicu odluke koju su doneli najznačajniji srpski svetitelji i državotvorci: Stefan Nemanja i Sveti Sava. U

kasnijim učenjima Dimitrija Ljotića i drugih ideologa pokreta *Zbor*.

¹¹ Od Vujićevih međuratnih tekstova svojim značajem se izdvaja „Povratak Savi Svetitelju“ (*Svetosavlje*, br. 2, god. III, str. 97–108). U njemu se uglavnom kritički osvrće na način na koji su Svetog Savu doživljavali Njegoš i Dositej Obradović, kao i opšteprihvaćenu percepciju Sv. Save kao prosvjetitelja.

¹² Vladimir Vujić, *Od Špenglera do Svetog Save: ogledi, razgovori, polemike*, str. 192–193.

tekstovima objavljenim u *Svetosavlju* jasno se uočava do koje je mere Vujić prezirao i samu reč „prosvjetiteljstvo“, žestoko kritikujući naučna saznanja i ističući da su ona lažna („zablude“), te da pravo „prosvjetiteljstvo proishodi iz svetiteljstva a ne obrnuto“.¹³

Pološinom tridesetih godina Vladimir Vujić već je celim bićem pripadao najekstremnijim delovima jugoslovenske desnice. Njegovi tekstovi iz tog perioda bili su prepuni idealizma i pobožnosti koja više priliči srednjovekovnoj epohi nego 20. veku. Konačno, u tom periodu, i to sasvim eksplicitno, progovorio je o „salonskom komunizmu“ i protiv „raznih internacionala“, kritikujući najintenzivnije do tada srpsku i jugoslovensku inteligenciju. Istovremeno, u njegovim tekstovima postepeno na videlo izlazi njegova fascinacija fašizmom, i još više, nemačkim nacional-socijalizmom. Nakon objavljuvanja intervjuja Miloša Crnjanskog datog *Idejama*,¹⁴ kao i nešto kasnije objavljenog teksta „Naš novi nacionalizam i Evropa“, Vujić se upustio u direktnu političku polemiku sa nekoliko javnih radnika, od kojih je verovatno najilustrativnija ona sa pesnikom Radom Draincem.¹⁵ Drainac je polemiku otvorio na stranicama beogradskog lista *Pravda*, ukazujući da Vujić „pripada taboru filosofskih idealista, za koje je božanstvo polazni i krajnji pojam, dakle onim mnogobrojnim filosofskim ždralovima koji lutaju metafizičkim magluštinama i koji nikada ne mogu da uhvate vezu sa stvarnošću, bila ona u društvenom ili kulturnom procesu“ i ističući da su njegove ideje „jedna beskrajna detinjarija, jedan 'nonsens', nešto što se ne da ničim definisati u ovakovom poretku“.¹⁶ Usledio je Vujićev konfuzan i u velikoj meri *ad hominem* odgovor Draincu, a celu polemiku levičarski pesnik završio je optužujući Vujića za „literarni fašizam“ i „zaglupljivanje masa“, te iznoseći niz uvreda na njegov račun.¹⁷ Od polovine tridesetih godina prošlog veka Vladimir Vujić intenzivno je u javnosti polemisao sa levičarskim („naprednim“) književnicima i intelektualcima, a primetno je da su te

¹³ „Znanje' visoke civilizacije evro-američke kulturne misli nije znanje nego neznanje. I obrnuće se slika sveta. Blago će biti 'neznalicama'; a one koji 'znaju' progutaće njihovo znanje u obliku njihovih mašina. Hristos pred mašinom može se zamisliti samo sa bićem u ruci. Sa krstom i mačem. Jer iz hrama prosvećivanja valjače isterivati trgovce“ (Vladimir Vujić, „Misli o prosvetenosti“, *Svetosavlje*, br. 1, 1932, str. 113–114).

¹⁴ „Vladimir Vujić govori“, *Ideje*, 16. mart 1935, str. 2.

¹⁵ Polemika Vujića i Drainca, koja je počela nakon objavljuvanja Vujićevog intervjuja datog *Idejama*, u celini je objavljena i u: Vladimir Vujić, *Od Špenglera do Svetog Save: ogledi, razgovori, polemike*, str. 283–300.

¹⁶ *Pravda*, 23. mart 1935, str. 7.

¹⁷ *Pravda*, 6. april 1935, str. 9. Deo Drainčeve kritike odnosio se i na sadržaj i uredivačku politiku *Ideja*.

rasprave s vremenom sve više postajale ideološke i bivale vulgarnije u načinu obraćanja.

Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača istakla je, u svojoj odluci po predmetu Vladimira Vujića, da je ovaj srpski filozof i ekstremni desničar „bio poznat i pre rata javnosti kao profašistički agent“, „korisnik raznih poverljivih, dispozicionih fondova iz kojih je nagrađivan za svoje profašističke radove bilo iz publicističke bilo iz pseudo-naučne oblasti“. U navedenoj odluci nisu ponuđeni konkretni materijalni dokazi pa je pitanje Vujićeve saradnje sa nemačkom predratnom agenturom još uvek otvoreno u naučnoj istoriografiji. Sa druge strane, njegov ratni angažman i saradnja sa okupatorom daleko su jasniji i potkrepljeni velikim brojem raznovrsnih istorijskih izvora.

Vladimir Vujić je bio, od početka okupacije, direktor Muške realne gimnazije u Beogradu, a u julu 1941. postavljen je za načelnika Odeljenja za nastavu u Ministarstvu prosvete.¹⁸ Od rasplamsavanja ustanka do polovine 1942. bio je izuzetno aktivan u kolaboracionističkoj propagandi držeći govore na prosvetnim skupovima širom zemlje. Prilikom izrade složenih sistematizacija srpskog činovništva bio je određen za pomoćnika izvanrednog komesara za personalna pitanja Tanašija Dinića i smatra se da je imao značajnu ulogu u određivanju „nacionalno nepouzdanih“ prosvetnih radnika, njihovom otpuštanju i denuncijacijama okupatorskim i kolaboracionističkim bezbednosnim strukturama, za što ga je teretila i pomenuta odluka Državne komisije. Prema istraživanjima dr Ljubinke Škodrić, Vujić je u jesen 1942. došao u sukob sa ministrom Jonićem, te je upravo premeštaj u službu komesara za personalne poslove u oktobru iste godine bio način da se udalji iz Ministarstva prosvete. Postoje snažne indicije da je saradivao sa okupatorskom tajnom policijom i službom bezbednosti (BdS), mada to nije materijalno dokazano kao u slučaju njegovog kuma dr Branimira Maleša.¹⁹ Naime, BdS-u je tokom okupacije dostavljen veći broj denuncijacija protiv ministra Jonića i pomoćnika Velmar-Jankovića, kao i protiv nekoliko istaknutih profesora Univerziteta i drugih srpskih intelektualaca. Sadržina ovih dostava ukazuje na to da su one morale poticati iz najužeg kruga saradnika ministra prosvete, jer se u njima navode

segmenti privatnih razgovora i diskusija na kolegijumima kabineta ministra prosvete i vera.²⁰ Činjenica da je Vujić nakon udaljavanja iz Ministarstva prosvete rasporeden kod Dinića, koji je imao izvanredne veze sa okupatorom i uživao zaštitu samog Glavnog stana vode Rajha, takođe je veoma indikativna u pogledu saradnje sa BdS-om, kao i njegova kasnija postavljenja pri Srpskoj zajednici rada i u tzv. „Srpskoj kancelariji“. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača svrstala ga je, zajedno sa Jonićem, Velmar-Jankovićem i Malešom, među odgovorne za hapšenje više desetina profesora Univerziteta i drugih intelektualaca i rodoljuba tokom 1941. i 1942. godine, a posebno za hapšenje i streλjanje prof. dr Mihajla Ilića. U posleratnim istragama utvrđeno je da se Vujić zaista bavio progonom ideoloških neistomišljenika i „nacionalno nepouzdanih“, o čemu postoji više direktnih i indirektnih dokaza.²¹

U maju 1943. je postavljen za glavnog inspektora Nacionalne službe za obnovu Srbije. O ovoj ustanovi biće više reči u narednim poglavljima ali je važno istaći da je Vujićeva uloga bila u ideološkoj indoktrinaciji omladine, kao i u rukovođenju samom službom. Posebno tokom 1943. i 1944. objavio je veliki broj tekstova u kolaboracionističkoj štampi, a držao je i predavanja na skupovima, radiju i u Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci. Podržavao je akciju koju je u SKZ sprovodio Svetislav Stefanović, a u Zadruginom „Kolu“ učestvovao je priređivanjem Sremčeve „Limunacije na selu“, za što je dobio unosan honorar. Pod još uvek nerazjašnjenim okolnostima, Pravno veće Nacionalne službe za obnovu Srbije/Nacionalne službe rada podnело je protiv Vujića krivičnu prijavu u aprilu 1944. godine i on je ubrzo razrešen dužnosti pri ovoj

²⁰ Istoriski arhiv Beograda /IAB/, fond: BdS, J-87. Prema izjavi dr Radosava Markovića (takođe načelnika Ministarstva prosvete tokom okupacije) u posleratnoj istraci, Vujić je pripadao najužem krugu saradnika okupatora iz prosvetnih redova a saradnike je pozdravljaо „hitlerovskim pozdravom“ (Arhiv Jugoslavije /AJ/, fond: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača /110/, 572-160).

²¹ Državna komisija i porodica Ilić optužile su vrh kolaboracionističkog Ministarstva prosvete ne samo za denunciranje i hapšenje, već i za zabranu puštanja Mihajla Ilića iz zatvora nakon međunarodnih intervencija (AJ, 110-85-708). Filip Medić, tokom okupacije urednik *Prosvetnog glasnika*, izjavio je u istraci da mu je bilo zabranjeno da objavi radove prof. dr Dorda Tasića i prof. dr Miloša Đurića, sa objašnjenjem da je reč o masonima, te da su ga „načelnici Maleš i Vujić išli da tuže Ministru“ da želi da list napravi „masonskim“ (Arhiv Srbije /AS/, fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača /G-25/, nesređeno, Izjava Filipa Medića Državnoj komisiji od 8. novembra 1944. godine).

¹⁸ Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944. Sudbina institucije pod okupacijom*, Beograd 2009, str. 93.

¹⁹ Do ovog zaključka došla je i dr Ljubinka Škodrić, koja je ukazala da su Maleš i Vujić najverovatnije bili odgovorni za maliciozne i tendenciozne denuncijacije protiv ministra i drugih visokih činovnika u Ministarstvu prosvete, te da su bili sredstvo pomoću kojeg je okupator (Gestapo) nadzirao dešavanja u srpskoj prosveti (Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944*, str. 177, 189).

organizaciji.²² Ostao je, međutim, aktivan u kolaboracionističkoj propagandi i prosvetnim organima.

Penzionisanje Vladimira Vujića u Ministarstvu prosvete odigralo se pod veoma sličnim okolnostima kao i ono Vladimira Velmar-Jankovića.²³ On je takođe napustio Srbiju ali je već polovinom oktobra bio angažovan u tzv. „Srpskoj kancelariji“, tehničkom administrativnom telu koje je okupator stvorio nakon povlačenja Nedićeve vlade na teritoriju pod kontrolom Trećeg rajha. U ovoj upravi bili su samo najistaknutiji simpatizeri nacizma i saradnici nemačke agencije (na čelu je bio Damjan Kovačević), a Vujić je bio zadužen za resor prosvete. Vujićev život u emigraciji veoma je teško rekonstruisati zbog nedostatka verodostojnih izvora. Izvesno je da je boravio u logoru Eboli u Italiji, gde je predavao u logorskoj gimnaziji i objavio jednu kraću publikaciju u izdanju Hrišćanske zajednice mlađih ljudi.²⁴ Eboli je napustio, verovatno već u toku istrage koju je sprovodila komisija Ficroja Maklina, te se obreo u Brazilu, a u međuvremenu je boravio i u logoru za raseljena lica u Dipholcu (koji je bio tzv. „porodični logor“ članova *Srpskog dobrovoljačkog korpusa* i *Zbora*). Prema izjavi njegove kćeri, Vujić je preminuo u Brazilu 1951. godine.

Odlomak iz knjige *Ideje, politički projekti i praksa vlade Milana Nedića*.

Institut za noviju istoriju Srbije,
Beograd, 2015

²² Ljubinka Škodrić, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944*, str. 177.

²³ AS, fond: Ministarstvo prosvete i vera 1941–1944 /G-3/, f. 173, 8–127–44.

²⁴ Vujić je priredio *Misli* Tomasa Karlajla, koje su u Eboliju objavljene 1946. godine (ova publikacija fototipski je priređena i objavljena i u: Vladimir Vujić, *Od Špenglera do Svetog Save: ogledi, razgovori, polemike*, str. 306–332).

Vladimir Todorović

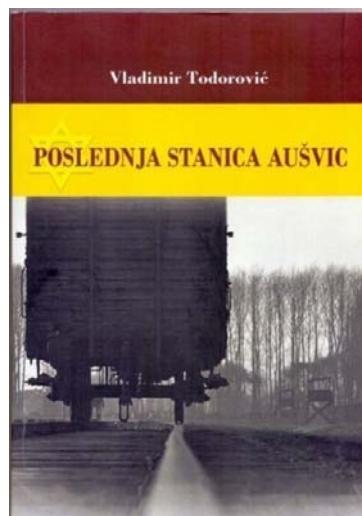
Oko od i do, a možda i više

*Uvodna reč autora na promociji knjige
Poslednja stanica Aušvic*

Pre svega hvala svima što su došli, hvala mojoj porodici za to što mi je sponsor nad sponzorima, hvala Upravi za crkve i verske zajednice za podršku ovom projektu, hvala Savezu, hvala mom gradu.

Ni slučajno ne smem zaboraviti hvala za gospodina Asielu, za predgovor i hvala gospodinu Kereniju za recenziju. Hvala saizdavaču, Udruženju „Milko“ iz Subotice, hvala saradnicima na knjizi.

Hvala i onima koji su obećavali i nisu ništa uradili. Dragocenost je bila upoznati ih.

A sada da predem na ovo zbog čega smo se okupili. Postoji neka studija, oprostite, zaboravio sam ime autora – kladio bih se da je autorka i da je gospođa iz Mađarske, i u njoj ona kaže da su, u zemljama komunizma, mesto u najvećem delu sećanja na II svetski rat zauzele uspomene na herojstvo. To je razlog, glasi nastavak, da skoro nije moguće naći sećanja na nevino stradale. Dakako, ne radi se o pojedinačnim uspomenama, na kolektivne se odnose. Uveren sam da je gospođa u pravu, s tim da treba da budem pošten i da kažem kako ne znam ni za jedno drugo objašnjenje problema čutanja o žrtvama rata. Možda ne čutanja o baš svim žrtvama. Kako autorka upire prstom u komunizam i smatra da to otud dolazi, nema nam druge već da čutanje smatramo delom svoje baštine. Naslednici smo komunizma i u testamentu nam je i muk pripao.

S prećutkivanjem ipak skoro obavezno stiže kakva nevolja, ma koliko da u prvi mah donosi prijatnog, jer sakrismo ono što bi odmatalo težak razgovor. Tajne se kriju sve do onog jednog dana dok lahor ne odigne veo, s čim nijedan od nas nikad ne računa. Kad tamo, pod velom, auuu... Na primer, k'o sa zaravnjenim jevrejskim grobljima, radi novih zgrada. Najpre stručno oko merka teren i izabere naročit, kao poručen! Jeste da je tu groblje, ali šta to ima veze? Neka ga buldožeristi premeste malo dalje i nabace zemlju. Groblje tu, groblje tamo: mrtvi na premeštaju neće zameriti. Živi? Šta oni? Ma znate li, more, koliko će tu biti novih stanova? Posle se, međutim, k'o za inat desi velika kiša, pa se ispostavilo da buldožeristi posao baš nisu valjano uradili i sprala se zemlja, te provirili ostaci spomenika. Šta sad? Ništa. Eto priručnog kamenoloma, još za badava.

E sad, dalo bi se i o tom čutati da nije došlo do gospodina Ivana Čerešnješa. Iz njegovog rada sam ovo prepisao. Gospodinu Čerešnješu ču se vratiti, a mi da idemo dalje.

Hoću da kažem da su bile neke godine kada određene stvari nisu porađene kako valja, kada se nešto prećutalo u veri da je baš tako dobro i možda u nadi da će se sve uz čutnju brže zaboraviti. Kad se stvari razgrnu, čutanja je u stvari bilo podosta, a među njima i ono o četiri transporta nesrećnika iz Bačke, u proleće 1944. Odneti su vozovima u Aušvic. I vidite sad jednu zgodnu stvar. Znamo toliko puno o tome da su u „fabriku smrti“ terani i odande i odavde, a nismo se pobrinuli da se malo detaljnije obavestimo i o tome da je tog strašnog bilo i ovde, da su neki i odavde nošeni, možda tetka i teča našeg školskog druga, brat trafikantkinje s čoška, kum roditelja naše snaje... Žene, odrasli, stari, čak i bebe. Pričao sam sa ženom koja je bila oterana, a nije imala ni šest meseci! Da ne propustim da kažem: sve Jevreji. Uzima se da je tih isporučenih da se i na njima isproba efikasnost Ciklona B i da posle budu spaljeni, dakle tih bačkih Jevreja, bilo dovoljno da se napuni varoš. Mala, ali varoš. Oko 12.000 ih je deportovano 1944.

Da se samo na čas zadržim, oprostite mi na privatnosti, kod izraza „deportovani“. Pričao sam jednom da moja mama, ovdašnja Jevrejka, nikad nije koristila taj izraz. Smatrala ga je, malte ne, eufemizmom za ono što je zadesilo njene i nju. Kada bi se opredelila da koju rečenicu izvuče iz svojih najtamnijih sećanja, kazala bi samo da su ih izmaršovali, najurili, prognali, proterali... Ko? Skotovi. Ne vojnici, ili policajci, uz svesrdnu pomoć pojedinih komšija. Pitao sam je i to ko su skotovi. Odgovorila je da se to lako uoči, ali da je bolno. Uoči se ne po tome kojoj državi neko pripada, je li dotični uniformisan ili nije, kojim jezikom govori, moli li se bogu... Neee. Rekla je da neki nose uniforme i da nisu skotovi, neki ih ne nose i jesu, ti su obučeni kao svi drugi, s tim da su

skotovi. Ova vojno-žandarmerijsko-civilna formacija obeležja nosi u duši.

Puno sveta je 12.000. Kažem, varoš. Još više od tih 12.000 je 8.000, jer (da se poslužim maminom terminologijom) skotovi na službi u Aušvicu su dve trećine isporučenih u proleće 1944. pretvorili u dim i pepeo. Zato je 8.000 više od 12.000.

Za onda onolišno malu Bačku, ogroman broj. I za ovu današnju puno velik. I ne samo za Bačku. Ako smo ljudi, kako god da uzmeš 8.000 ili 12.000 je puno!

Još nešto: da neko ne misli da su se skotovi iz Aušvica umilostivili i poklonili živote onima što se vratise. Pobili bi i njih, ali nisu stigli!

Pa ipak, kako rekoh, bilo je godina kada se o deportaciji bačkih Jevreja nije baš posvud govorilo. Recimo, čuo sam da je neki od pokojnih predsednika novosadske Jevrejske opštine nameravao da predloži da se priredi tužna svetkovina sećanja na smrtno bačko proleće još znatno, znatno ranije nego što se počelo. Glas o tome stigao je do onih u čijem je opisu radnog mesta bilo da sve čuju, te su ga pozvali tamo i tamo, pa su mu nadležni rekli... Čim su bili nadležni, jelda, sigurno su savršeno dobro znali to što je za obeležiti, što nije. Varoš? Koja varoš? Ta? E, ta nije za obeležavanje.

I tako se, eto, čutalo.

Ima, znamo, rana koje nikad ne zarastu, te se u užim krugovima nije čutalo, iako je ucveljenim bio poznat stav nadležnih. Zašto je tuga uokvirena, zašto nije prelivena u najširi krug, to ne znam. Nisam nikad bio nadležan i ne znam. Niste bili ni vi i zbog toga ne pitam ni ja vas. A možda je nekom nešto jasno, davo da ga nosi, samo nema volje da nam kaže ili mu petlja fali. Ko zna?

Danas ovo čutanje možda više nije važno, s tim da je to što se napravilo nekako blesavo ispalo. Skroz blesavo. Jer, deportacije jedno vreme zvanično nije bilo; kakva varoš, kakvo plakanje? Posle se odjednom otkrilo u državi da je deportacije bilo i, kako pristojnost nalaže, oficijelno ima i minut čutanja i ima to da nas je deportacija jako potresla. Siroti ljudi.

Hvala bogu, davno dočekasmo proleća za javno i kolektivno sećanje na veliku nesreću. Puno je već tih proleća za nama.

Neskroman sam čovek, istina ne baš po svim pitanjima, pa me zanima kako to da bitni makar onda nisu osetili potrebu da se deportovanom narodu podigne spomenik, tad kad su priznali da je deportacije bilo. U Vojvodini je mnogo spomenika. Čak i železničkoj stanici što je više nema ili Robertu Rokiju Balboi, junaku iz ringa. Kao brat da nam je! Ima još dosta tih bratskih, s tim da se meni dopadaju gradovi koji dižu spomenike. To znači da tamošnji ljudi imaju dušu ne samo za sebi najbliže, nego i za neke druge, mudre, velikodušne, čestite, hrabre,

plemenite... Valjao je i eto mu spomenika, da ga se setimo.

Ima i spomenika za stradalnike. Za sećanje na one malobrojne što klonuše pred mnogobrojnim i na druge unesrećene, na zadovoljstvo nečoveka.

U Vojvodini, Bačkoj, kako god, međutim, nema spomenika satisfakciji bezumnih, toj varoši koje nema. Uzvratice neko, pa u podosta mesta su postavili ploče... Znam, ima i više od ploča, ima i spomenik, naprimer, na groblju svim žrtvama... Ima i u Subotici, u dvorištu sinagoge... Tačno je da sve to ima, kao što je tačno to i da nije stvar jedino u tome da se u okviru sinagoge ona tragedija spomenički tako obeleži. Jednako je to tačno kao i ono da postoji spomenik na Iriškom vencu, u čast palih boraca u NOR-u. Iz nacionalnog parka u nebo gleda. I treba da je tamo! Ta dignut je u znak sećanja na sve poginule! Tu da malo stanemo: znači, taj s Venca je nekako zbirni. Ima ih još onoliko, podignutih i pojedincima i zbirnih, raznim jedinicama. Ako, treba! Ima, kad se o žrtvama radi, i onaj na novosadskom jevrejskom groblju. Zbirni je. Svim žrtvama. Ali, nisam to mislio kad sam govorio o spomeniku kog u Vojvodini, Bačkoj nema, mislio sam na spomenik deportovanoj varoši. Nije morao biti ni u Subotici, niti u Novom Sadu, ta iz čitave Bačke su Jevreje uzeli da bi ih ubili! Mesta bi bilo: uvek ga ima kada se hoće.

Kad se već dotakosmo toga, mogli bismo sad da raspredamo o spomenicima Jevrejima, mada nismo zato ovde. Ima ih, a i kazali su, i da bi-će! U redu, razumemo, zalomilo se malo, ko recimo ono s Topovskim šupama, ali i lane su obećali. Ako su rekli da će ga biti, bi-će! Malo strpljenja i bi-će!

Koliko li je vremena prošlo? Molim? Sedam decenija? Kako da bi-će? Pa tre-ba-lo je!

Razumem da ne stiže država na sve strane. Nije mogla prošla, jugoslovenska (ne SR već velika, a nije ni SR), i ne ide to ni ovaj, i kad je tako, probao sam da joj malo odvadim posao. Da po tom pitanju nešto uradim. Da napravim spomenik deportovanim Jevrejima Bačke 1944. Pošto me je kočilo nemanje para, rešio sam da ga u knjizi podignem. Ne da knjigom samo podsetim na događaj koji se ne bi smeo zaboraviti, nego i da u njoj bude spomenik mojoj prabaki, baki i dedi i za još onih 8.000 odnetih u Aušvic i odmah usmrćenih, a da ga napravim i za svoju mamu i za onih 4.000 preživelih, čije su plemenite duše neki skotovi zauvek unakazili.

Čim sam stao da ga zidam, kao toliki s ovog prostora sam odmah našao opravdanje za to što ga neću uraditi kako valja. Znate onu našu, ma da je bilo do mene... ta znaš me kakav sam kad se nečeg dohvativim... Tako i moj spomenik nije onakav kakvog bog zapoveda. Zbog drugih. Ne sadrži sva imena stradalih. Nije moglo. Zajednička komisija dve akademije nauka, naše i mađarske, čiji sam spisak

koristio smatrajući ga najmeritorijim, nije našla imena svih usmrćenih.

Kako, nije ih našla? Kod živih je komplikovano: tu se rode, tamo rastu, udaju se i žene, onde odu, budu tu pa se odsele onamo i muka je pohvatati ih gde su. Sa upokojenim je, zar ne, drugačije? Sa ovima iz crnog bačkog proleća, čini se, još je bilo lakše. Pokupili su ih tad i tad, nisu se vratili do tad i tad, familija valjda zna šta se desilo, ako nje nema ima prijatelja, komšija...

Poznajući ovu državu a imajući kakva-takva saznanja i o onoj sa severa, mađarskoj, i ovde i тамо uvredili bi se da im se prigovori zbog nesređenih spiskova stanovništva, pre rata i posle njega. Pa nisu ovo Tunguzije, rekli bi, kako ne bismo znali ko je živ, ko mrtav, znamo k'o što smo znali i onda. Ažurni smo. E, ali ako ste evidenciju imali, zašto račun niste sravnili, od ovih što su tu da ste oduzeli one kojih nema. Onda da ste u toj razlici popisali imena i - kraj! Jasno, neko će faliti, ali neće faliti tri i po hiljade!

Grubo, jel? Sravnili račun? Razlika. Ne govori se tako o ljudima. Ljudi se ne sravnjuju, ma bili i mrtvi. Dooobro, složiću se, s tim da bih da pitam: ako je to grubost, je li onda neotesanost vasionskih razmara to da nisu zapisana imena onih što ih više nema, ma bili ovi, oni, svejedno. Zar su ovo Nedodije? Ovde ne mogu da ne dodam onu iz raznoraznih polemika, da ne mora niko nigde da Srbiju primi, da smo odavno Evropljani. Ako je tako i ako, koliko-toliko, poznajem Evropljane, znam da oni i mrtve zapisuju. Uostalom, nije samo evropski znati ko je tu a koga nema.

Gledao sam izvanredan dokumentarac pre neko veče na TV i u njemu rekoše da niko nije zabeležio imena izvesnih pobijenih Alžiraca, tamo negde na početku veka, kad su... Uz taj podatak rekoše da je bilo ljudski dug odužiti i kazaše – primitivno. Još nešto sa TV. Nedavno, u povodu 75-godišnjice bombardovanja Beograda vladin zvaničnik je rekao da je tada stradalo od dve do četiri hiljade ljudi, a možda i više. Pazite, od dve do četiri! Ili više! Pa koliko, pobogu?

Koliko li je samo bezdušnosti u procenama te vrste? Da li neko makar pocrveni kad tako nešto smisi, napiše, kad to kaže? O ljudima se radi! Ide li taj procenitelj, šta li je, u sinagogu, crkvu, kakvu drugu božju kuću? Ide li, neka pazi: sručiće mu se tamo plafon na glavu! I novinski izveštaji sa utakmica odišu većom ljudskošću. Precizniji su. Nema u njima „od“ i „do“ ili „a možda i više“.

Postoji izraz „šacometrija“. „Od“ i „do“ i „a možda i više“ su „šacometrija“, s tim što nje izgleda ima jedino kad se o ljudima radi. Nema je kad, recimo, kupujemo jaja. Platimo deset ili dvadeset i u komad toliko dobijemo, ni osam ili dvanaest, ni osamnaest ili četrdeset pet. Naručimo li u kafani deset čevapčića, konobar će nam ih taman toliko doneti, nema devet, ni

jedanaest. Sa ljudima je, vidimo, lakše: dve hiljade ili četiri, ili više, fale nam tri i po hiljade...

Sramota me je, s tim da sam sad miran s neke druge strane: nije preterivanje ono kad sam pomenuo neotesanost vasiionskih razmara.

Kad govorim o tome, ne mislim da je krivica do pomenutog zvaničnika, niti da je ona do tih ljudi što su se poslom zaostalim iz davnina bavili od pre koju godinu sve do ovih dana. Ni slučajno. Članovima komisije dveju akademija iskreno poštovanje: ogromna stvar je imati ma kakav rezultat kad se baviš utvrđivanjem tog što su drugi davno gurnuli pod tepih. Mislio sam ovo kada sam rekao neotesanost: jasno, more, stvar su morali da porade kako treba oni koji su se evidentiranjem ljudi bavili kad mu je bilo vreme. I još nešto: za razliku od najvećeg broja knjiga, u mojoj imena stradalih stoje skoro u početku. Objasnjenje je sledeće. Oni su najvažniji a zna se gde je najvažnijima mesto. Uvek su me užasavale knjige koje na samom kraju imaju ispisana imena ubijenih. Pa kako? Zbog čega autori svoja imena ne stave na kraj? Ne ide tako, bez njih knjige ne bi bilo, kaže se. Ne bi bilo knjiga o stradanjima ni bez stradalih, pa opet su upravo oni gurnuti uz sadržaj ili uz podatke o registraciji knjige.

Teško mi je da pređem i preko toga što u najvećem broju raznih pregleda ratnih godina u Jugoslaviji, uglavnom nema ni slova o deportaciji Jevreja Bačke 1944. S jedne strane razumljivo, pošto Bačka i nije pripadala Jugoslaviji tokom dana rata. Nemci su je velikodušno ustupili Mađarima. Nek' i oni imaju ratni plen! Voleo je regent da vojuje, pa eto, nek' i admirал nešto osvoji. Bačka je tada bila Delvidek, Južna pokrajina Mađarske. Posle rata je došlo do „povratka“ Bačke u Jugoslaviju i zanimljivo bi bilo sazнати, kada su pravljeni pregledi zbivanja tokom rata, zašto su neki što su se tim bavili od Bačke okrenuli glavu? Jesu li Slovaci ili Rumuni okrenuli glavu od svojih ovakvih i onakvih „videka“? Je li se to omaklo Hrvatima? Ne smem garantovati da nisu, ali i da jesu, šta to briga nas? Čiji smo mi, ovdašnji ili nismo? Zašto su Jevreji Bačke na pola puta, ni tu ni tamo, ni naši ni tuđi? Mađarski istoričari, koliko sam uspeo da vidim, bavili su prevashodno svojim Jevrejima i oni iz „videka“ ih nisu puno zanimali, sem u nekim globalnim pregledima.

Bački su, međutim, malo ovdašnji, malo nisu. Šta drugo, kada nam je bezimena skoro polovina ubijenih od deportovanih! Zar zato što su bili građani druge države? Ako je tako, kako da objasnimo to što se ne precutkuju žrtve takozvane Racije iz 1942. Pa i u vreme kad su ih ubijali, ti nesrećnici nisu bili Jugosloveni, jednako kao oni iz 1944!

Ili, kad se radi o broju žrtava Jugoslavije u II svetskom ratu, onda su ti mrtvi iz bačkog proleća 1944. tu, a inače nisu. Eto ti sad!

Prvi popisivači, posleratni, čini se da su za one što ih nema, pa ih nema, ipak našli neku vrstu izlaza, otkrivajući ogroman kapacitet reči „oko“. Njenu ekstra elastičnost, izuzetnu rastegljivost, činjenicu da joj je volumen praktično nesaglediv. Kad si u „oko“, niko ne može kazati da nisi tu a, u stvari, te nema! Tamo su smestili te tri i po hiljade bačkih Jevreja, u „oko“! Tu su a nema ih, nema ih a tu su! Ispod crte i iznad nje.

„Oko“ ima i odliku da je sigurna kuća za ošljarenje. Ošljariti, ko ne zna, izraz je za površan rad, za rad ni sebi ni svom. Tako su nam „oko“ i „ošljarenje“ sakrili nečije predobre tetke i brkate stričeve, nečije divne mame i uvek natmurene a kao hleb dobre tate, nasmejanu decu, bradate dede i nakindurene kume... Bake što su cuteći provodile život i večito preglasne ujake. Fali nam taj svet, taj koji su drugi ostavili bez groba, a mi ostavili bez imena i prezimena. Bili su, a napravismo kao da ih nikad bilo nije.

Primitivno, to li rekoše u onom dokumentarcu?

Ne nedostaju nam, dakle, ni lubenice, hranilice za ptice ili vadičepovi. Ljude smo odgurnuli ka zaboravu, čušnuli ih u nigde, ne nalazeći mesto za njih ni u fusnoti. Da ih barem upisasmo makar malešnim slovima. I ona su za ljude i bolja su nego nijedna.

Za njih nismo našli čak ni ona najmanja od najmanjih slova, a opet kažemo da nam je čovek najveće blago!

Desilo se, mahom glasi odgovor kad se pita za nešto ovako. Bespomoćno se slegne ramenima i kaže se da se desilo. Zar tako, zar se evo desilo da ih ne zabeleže neke knjige o stradanjima? Ni udžbenici, da makar usputno deci kažu da je eto bilo, ne ponovilo se... Kako tako nešto da nam se omakne, da toliko prospemo?

Velika tužna svečanost, ta što će naići ovih dana je zato vrlo posebna. Misli većine sveta što se u sinagogi skupi tad su i sa imenovanim i sa onima „oko“. U sinagogi pa posle pred njom se tad setimo i tog da su svi što su terani odavde kao da su gubavi, da su bili pred samo putovanje u smrt najpre mesecima kinjeni državnim odlukama kojima bi pridev „neljudske“ činio pohvalu. Nalazimo ih u novinama i, kako je to uvek, neki su se tim propisima naslađivali, neki su se obavestili o njima i odmah ih zaboravili, a neki osetili da su još za korak bliže gubilištu. Pojedine sam smestio u ovu knjigu. Recimo tu da je vlast osmisnila to da će se svako u Delvideku moći da kupi ogrev, sem... Šta će Jevrejima? I ako im je hladno, je li to važno? Obaveštavalo se, do detalja, o tome šta neki smeju posedovati neki ne, od automobila, fotoaparata, radio prijemnika do sportskih rekvizita. I sprave za vežbanje i lopte Jevrejima treba oduzeti, založila se u nekoj prilici turulska mladež! Moj deda, po imenu Žiga, bio je pristojan čovek, jednako kao što je to bio i vaš, koji je pročitano u štampi prepričavao svojim ukućanima, supruzi Lujzi i tašti Jozefini, kao i mojoj

mami (Andrija je tad već nekud iz Ukrajine otišao na nebo) da će se narednih dana deliti sledovanja. Svima, ne i... Nema za Jevreje jaja, brašna, šećera i ostalog. Verujem da su moji, baš isto kao i vaši, našli onaj davno oproban modus da se uteše, pa da su rekli: ma ako, ako šećera i jaja nema za nas, nisu nam ni potrebni. Ni brašno. Budimo ozbiljni i iskreni: nije to uteha, to je samolaganje. Treba. Ako smo ljudi, treba nam ulje. Pričao je, verujem, moj deda dalje da je čitao da se upravo Jevreji baškare u luksuznim stanovima. Sećam se, opet, maminih reči da stan Lendlrovih, u Stražilovskoj, nije bio luksuzan, već običan. Ništa. Staklena vrata, soba za poslugu, dva ulaza, salon, balkon ka ulici, dvorišna terasa... Ništa od tog. Običan. Za stanovanje, ne za uživanje i pokazivanje. Koga su, međutim, te pojedinosti interesovali? U istorijskim vremenima – videste li da je za svaku vlast svako vreme istorijsko - ko je još imao vremena da se obazire na to jesu li stanovi baš luk-suzni ili nisu. Oduzimani su, jer se cenilo da fin svet, ti njihovi – zna se valjda ko su fini - zasluzuju bolje od tog što imaju. Došlo je doba da se oni baškare.

Dotadašnji vlasnici stanova? Čemu briga: tamo gde im je namenjeno da odu, daće im se i stan, i garderoba i jelo.

Kog su Hitler, Horti i ostali Kepiri udomili, obukli i nahranili, samo ih je smrt sačuvala.

Kad su novi stanari naslutili da dolaze crveni i da će morati da pobegnu otud gde su se baš lepo odomaćili, pokupili su slike, tepihe, vase... Za uspomenu da imaju, a i šta će to onima u čije su stanove ušli? Ti se više neće vratiti. Da su odneli da bi ih jednom vratili, ne bi ih stočnim vagonima nosili. Novi stanari nisu mogli da ponesu sve. Niti je bilo vremena da se sve lepo popakuje, a i bagaž bi im bio pretežak. Ostavili su još dosta tuđeg, za uživanje onih koji su se posle njih uselili.

U vezi sa stanovima sam nedavno doznao sjajnu priču. Bivša logorašica – iz zatvora je oterana u logor, pominjem u knjizi i tu sudbinu - u godinama posle rata je redovno od muža tražila da nađe stan u novogradnji. Govorila je, neću u neki stari stan, možda su koga iz njega isterali, nekom ga oteli.

Novouseljavani taj problem nisu imali. Ni prvi novouseljeni, kao ni drugi. Prvi se restitucije nisu plašili jer za nju nisu ni znali, a što se drugih tiče, upoznali su je kao imenicu dugotrajnog karaktera.

Novine su u proleće 1944. pisale i to da će Jevrejima radnje biti zatvorene i da će im biti konfiskovana i roba iz magacina. Šta će im? Ti više nikom ništa neće prodavati. Štampa i radio su prilježno prenosili i ostale zamisli najboljih sinova naci-fašizma. Objavljeno je bilo i čije knjige treba zabraniti, kojih pisaca. Za čitanje nisu bila dela više od 150 autora i te knjige je trebalo dostaviti Društvu za nabavku sirovina od papira u Budapešti. Dalji postupak je bio sledeći: službenici bi utvrdili o čemu

se radi, pa bi pozvali vlasnike da plate troškove transporta robe na uništenje. Da se vlasnici knjiga ne bi tužili na nepravičnost, država im je nadoknadila uništeno po ceni ustanovljenoj za otpatke od papira.

Dok su u pratnji prvih asistenata dželata išli ka vozu, poneki od dojučerašnjih komšija se od bačkih Jevreja oprštao uvredom i pljuvanjem (to su, takođe, pripadnici divizije skotova), a onda su deportovani zatvoreni u prve logore, sabirne. Tamo su se vojnici i oficiri iživljavanjem preporučivali višoj komandi za bolji položaj; bićemo još okrutniji ako smatrate da ovo nije dovoljno, videćete, samo nam dajte priliku. Recimo, skot iz bačkotopolskog logora, Alfred Rozen-dal je tako rukom udario starca iz Subotice, Hermana Dajča da je ovaj ubrzo posle toga umro. Jevrejin, pa šta ako se upokojio!? U sabirnim logorima se spavalо na podu, uglavnom i bez da je slama bila postavljena, a jeo je šta je ko od kuće poneo ili je to izgledalo ovako: Jevreji koji će tek biti ubijeni su pripremali u svojim opština hranu za ove što će kroz koji dan biti ubijeni. Iz sabirnih logora se dalje isporučivalo u „fabriku smrti“. Po stotinak u svaki vagon.

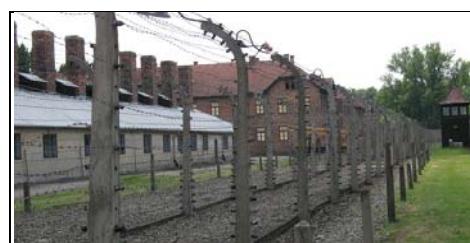
U Aušvicu su za deportovane imali poseban naziv – mađarske salame, a njih su dovozili po savršeno isplaniranom redu vožnje, da ne bi bilo zastoja u procesima gušenja i spaljivanja. Pa ipak, s vremenom na vreme, dolazilo je do opasnosti da skupocene peći popuste od silnog loženja i da bi ih očuvali, ljude su tad spaljivali na otvorenom prostoru.

Neki su srećom i to preživeli, neki su odande na neku drugu stranu otišli, neki su se vratili, od kojih opet neki makar samo na toliko da bi umrli tu gde su se rodili. U Bačkoj, ne više u Delvideku.

I opet da pročitam nešto od profesora Čerešnješa, da ga iznova citiram: u Vojvodini je nestalo dvadesetak jevrejskih grobalja, u poslednjih 20-30 godina.

Eto, desilo se.

Za kraj još ovoliko: vidim da je više NVO pokrenulo akciju da se zabeleže imena poginulih u ratovima devedesetih. Treba, naravno da treba, šta više dužnost nam je. Nemojmo da se tog neko seti koju godinu pre nego što se uđe u XXII vek. I ja sam član jedne NVO. Predložiću u svom udruženju da pokušamo da uradimo nešto drugo, da probamo da otrgnemo od potpunog zaborava nekog od tri i po hiljade ovih bačko-jevrejskih i jevrejsko-bačkih imena koja nedostaju. Uspemo li da nađemo i jedno ime, uradićemo ogroman posao.

Vladimir Todorović

Poslednja stanica Aušvic PLJAČKA

Sem želje da fizički unište i Jevreje u Bačkoj, postoji još jedan razlog zbog čega su nacisti preduzeli i ovde zločnačku akciju. Bio je prisutan od prvog dana njihovog ulaska u ovu vojvodansku regiju. Radi se, dakako, o pljački.

Iako se o tome nevoljno govori, izvesno je da se pljačka posvud gde se ratuje, te je tako bilo i u Bačkoj 1944. i ne jedino te ratne godine. Pomenuto je da se otimalo u vreme sprovođenja takozvane racije, a jednako je bilo i kada su odvodili Jevreje i druge na prinudni rad. I onda nacisti nisu oklevali da prisvajaju imovinu tih nesrećnika.

Kada se u okviru sagledavanja pljačke pomene onaj njen deo koji se odnosi na razbojništvo nacista u odnosu na Jevreje, nezaobilaznim se čini da se barem dotakne činjenica da su se nacifašisti gadili Jevreja. S njima nisu želeli da imaju ma šta, sem... Imovinu su otimali, a vrednost plena je bila u zavisnosti od prilike u kojoj se do njega došlo i od pozicije u hijerarhiji. Nakita, umetničkih dela, novca ili hartija od vrednosti dakako nije bilo za sve, čak nije bilo ni običnih i nimalo skupih satova, fotoaparata, tepiha i drugog, pa je tako za civile preostala samo mogućnost da kupe neki od boljih komada garderobe oteranih u gasne komore i zarada od te trgovine se, razume se, slivala u kasu Trećeg raha. Gađenje je tako za nacifašiste bila pojava ograničenog trajanja – do otimačine imovine.

Ona je predstavljala izuzetak.

Ipak, kako je rečeno, nadmoćniji pljačkaju posvud gde se ratuje, što se odnosi i na posleratni proces povraćaja imovine, ne samo jevrejske. Pobednici se nisu libili da se, po oslobođenju, upišu kao vlasnici u državne knjige, iako su znali da to nisu, što je znala i država.

Ali, vratimo se ratnoj 1944. godini, kada službeni list *Budapesti Kozlony* 16. aprila objavljuje vladinu naredbu o sekvestiranju celokupne jevrejske imovine, njenog stavljanja pod zabranu korišćenja. Istovremeno, u vezi s ovom naredbom formirani su odbori, da bi u saradnji sa žandarmerijom i policijom preuzeći fabrike, preduzeća svih vrsta, trgovine, radnje i radionice. Mađarska država je predvidela da u njih postavi komesare, čiji je zadatak bio da posao vode u pravcu kakav državi odgovara. Uz to, predviđelo se da se zatvore kuće i stanovi, a stvari od vrednosti, novac i nakit bili su predati državi, koja je taj segment pljačke nazvala „preuzimanjem brige o predatom”.

U Bačkoj i Baranji mađarski okupator ograničio se sve do nemačke okupacije na kontribucije i razne iznude i ucene. Povremene pljačke, kao što je

oduzimanje jevrejskih privrednih preduzeća, bile su preduzimane samo s vremenom na vreme. Izvestan deo svoje imovine Jevreji su zadržali sve dok nije došlo do ulaska nemačkih trupa na teritoriju Mađarske.

Pojedini dokumenti o internaciji i deportaciji Jevreja ukazuju na to da se najneposrednija pažnja posvećuje pitanju takozvanog „osiguranja jevrejske imovine”, kao što se to vidi iz naredbe ministra unutrašnjih poslova br. 6163./44... Njom se određuje da se prilikom sakupljanja Jevreja imaju oduzeti, radi „čuvanja”, dragocenosti i novac – s tim što se preduzima i korak više – izdaje se uputstvo uz naredbu da troškovi „ispraznjenja” moraju biti pokriveni iz gotovog novca, koji će biti uzet od Jevreja. Vrednosne stvari, kakve su pisaće mašine, bicikli, fotografски aparati i sl. treba otpremiti u filijalu Narodne banke. Treba obratiti naročitu pažnju na to da Jevreji ne sakriju gotov novac, dragocenosti i nakit, naglašava se.

I pored svih naredbi u vezi s otimanjem imovine, očekivanja mađarske vlade o značajnom prihodu su se izjavila, jer je tek mali deo jevrejske imovine dospeo do državnih magacina i trezora. Glavnu korist imali su oni koji su učestvovali u skupljanju dragocenosti, popisivanju i predaji, piše dr Lajčo Klajn, uz objašnjenje da su to bili „organi mađarskih građanskih i vojnih vlasti, kao i pripadnici raznih i mađarskih i nemačkih fašističkih organizacija”.

Još niz autora ukazuje na to da su nacifašisti bezočno opljačkali bačke Jevreje, a meni se kao najbolja ilustracija učinila ta da kao dodatno pojašnjenje ponudim zapisano u elaboratu Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini naslovленom *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja*.

Na stranama od 37. do 43. prvog poglavlja, uz navedene inventarske brojeve predmeta, nailazimo na sledeći niz podataka.

U Novom Sadu bilo je pre okupacije 27 jevrejskih fabrika, 47 zanatskih, jevrejskih radionica, 193 jevrejske trgovачke radnje, od kojih 29 veletrgovina za uvoz i izvoz, a osim toga bilo je veliko jevrejsko brodarsko preduzeće, koje je raspolagalo lađama, većim brojem šlepova, a postojale su dve internacionalne špedicije, kao i veći zavod za kreditnu informaciju, kako za inostranstvo tako i za domaće potrebe. Osim toga, naravno, od mnogobrojnih novosadskih Jevreja, koje je, kao što se vidi, pripadalo dobro situiranom srednjem staležu, razbojnički je otet velik broj luksuznih stanova i nameštaj, dragoceni tepisi, srebrnina, ogroman broj umetničkih slika i kipova, kao i nakit, ostale dragocenosti, među kojima i drago kamenje i zlato.

Ova materijalna šteta je naročito uvećana oduzimanjem hiljada i hiljada pisaćih mašina, u to vreme veoma vrednih, kao i drugih kancelarijskih

uredaja, vrlo naprednog industrijskog, zanatskog i trgovačkog staleža, vrlo naprednih shvatanja. Oduzeti su i skupoceni uredaji za obavljanje brojnih delatnosti, konfiskovane su mnogobrojne lekarske ordinacije i laboratorije Jevreja lekara, inženjera, advokata... Visinu štete procenila je Opština u Novom Sadu na iznos od blizu milijardu dinara!

Progovori li se o tome kakve su fabrike posedovali novosadski Jevreji, jasno je da su okupatori došli do izuzetnog imetka. Oduzeli su fabriku sapuna, fabriku hemijskih artikala, porcelana, metalne robe, dve livnice, fabriku nameštaja, pribora za pisanje, šrafova, svilaru, pogon za proizvodnju ogledala i druge staklarije, fabriku za pravljenje pantljika i pozamanterije, proizvodnju lustera, lampi i robe od bakelita, parne mlinove i pilanu, fabriku čarapa, dugmadi i tepiha, onda proizvodnju tepiha i tekstilne robe, pogon za pravljenje sirceta, konjaka, likera, špiritusa, zatim proizvodnju kravata, za izradu parketa, čokolade i bombona, kao i konfekcije (Inv.br.1427.2).

U manjem gradu, kakva je bila Senta, postojale su tri fabrike čarapa, fabrika metala i 48 raznih trgovina, među kojim priličan broj veletrgovina, pa fabrika sirceta i fabrika alkoholnih pića i tekstilne robe. Zatim, Senta je imala fabriku soda-vode, parnu pilanu i parni mlin, fabriku cementa, mehaničku fabriku nameštaja, oko 22 veće radnje i 12 zanatlijskih radionica. Interesantno je da su jevrejske trgovine tekstilnom robom na veliko, žitarske radnje i drvore, trgovine ugljem i crepom, mađarski okupatori oteli od vlasnika odmah po ulasku, ne čekajući da započne deportacija, dok su ostatak prigrabili kada su Jevreje oterali na putovanje za Aušvic (Inv.br.1073.61). Jevrejska opština u Senti procenila je štetu na najmanje 100 miliona dinara.

Jevreji u Somboru imali su 79 trgovina iz kojih je oduzeta roba, od 30 zanatlija su oduzeli radionice s alatom, a nameštaj, nakit, novac i dragocenosti od 964 Jevrejina (Inv.br.5157,1431.2).

Okupator je u Apatinu oteo Jevrejima veliku fabriku čarapa i trikotaže, tri veletrgovine i radionice i četiri različite radnje; pored toga je oduzeo čitav nameštaj i opremu iz stana 62 Jevrejina, tako da je, ne računajući vrednost fabrike, Jevrejska opština procenila štetu na oko 32.900.000 dinara.

U Adi je od Jevreja oduzet velik parni mlin, fabrika kišobrana, fabrika gumene robe, fabrika sirceta, dva mлина за eksport, veliko izvozno stovarište za jaja i živinu, a osim toga je oduzeo 35 raznih trgovina i zanatskih radionica. Najzad su oduzeli Jevrejima stanove, kućni nameštaj i sve stvari, koje Jevrejska opština procenjuje na 20 miliona predratnih dinara (Inv.br.6000).

Od Jevreja u Crvenki, a bilo ih je svega 22, uzeti su i radnje i stanovi, pa Opština procenjuje tu imovinu na 20 miliona dinara predratne valute (Inv.br.1035.1).

U Subotici su oduzeli Jevrejima dva parna mлина, 12 fabrika, 158 trgovačkih radnji, 18 veletrgovina, 48 zanatlijskih radionica i, osim toga, sav nameštaj i stvari od 1.300 porodica. Šteta se ceni na blizu milijardu dinara.

Čuruškim Jevrejima, kojih je bilo stotinu do takozvane *racije* (posle nje nije ostao živ nijedan), uz pomoć vojske su pojedini tamošnji Mađari delom ušli u posed i razvukli čitavu imovinu (Inv.br.1200.5).

U Novom Vrbasu su Jevrejima preoteli fabriku ulja i sirceta i nekoliko veletrgovina, a tamošnja Jevrejska opština je procenila štetu na 31.500.000 dinara.

Molska Jevrejska opština je procenila da 10.800.000 predratnih dinara (Inv.br.1429.9) iznosi šteta pričinjena pošto je u logor deportovano 107 Jevreja, u čijem su posedu bile dve fabrike, dve lekarske ordinacije, dve advokatske kancelarije, bioskop, deset kafana, 12 većih trgovina, raznih trgovina sa stovarišta, jedna zlatarska radnja, jedna sajdžijska.

Ovo su, kao primer, samo podaci iz Bačke, s tim što se u okviru štete počinjene u svakom mestu ne kazuje o veoma važnoj stavki kakvu predstavlja broj oduzetih stanova i kuća. U pojedinim poglavljima knjiga o stradanjima u Sremu i Banatu izneseni su podaci o oduzimanju jevrejske imovine u tim delovima Vojvodine. Ni oni, međutim, ne govore o tome kolikko je bilo oduzetih stanova i kuća, tako da smo na osnovu ove evidencije praktično lišeni mogućnosti sagledavanja obima materijalnog pustošenja. Je li ta manjkavost u nekakvoj vezi s postupanjem vlasti po završetku rata i novom raspodelom stanova i kuća ili nije, ostaje da se nagada.

Jednako besramna kao prethodne naredbe je ona ministarstva finansija u vlasti Dime Stojaija, iz proleća 1944. godine, o tome da valja sačiniti inventar sefova po bankama čiji su Jevreji zakupci. Moguće je jedino pretpostaviti šta je nakon inventarisanja u sefovima ostalo. Postoji i upustvo o tome da nameštaj iz stanova i ostale pokretne kućne potrepštine treba koncentrisati u nekoliko većih jevrejskih stanova.

U naredbi ministra finansija dr Lajoš Remenji Šnelera od 14. maja 1944. novac, dragocenosti, predmete izrađene od plemenitih metala, umetničke predmete i vredne tepihe Jevreja treba otpremiti u Budimpeštu, Poštanskoj štedionici, u zatvorenim kolima, uz pratnju oružanih finansa. Umetničke slike, fin porcelan, kipove, treba pakovati, isto tako i kolekcije od vrednosti ili druge predmete od zanatske umetnosti. To se takođe slalo u Budimpeštu.

Ondašnji, ratni komesar snabdevanja za Bačku naredio je, opet, 24. maja 1944. da oduzete nekretnine od Jevreja treba razdeliti mađarskom stanovništvu, u slučaju da već nisu bile prodate. Po onome što je potpisao podžupan, jedan deo jevrejskih stvari već je bio isporučen mađarskoj vojsci.

Mesec dana kasnije i župan izdaje upozorenje da jevrejske stvari treba razdeliti Mađarima, pa određuje i cene, nesumnjivo simbolične. Upućuje i na to da novac za robu treba slati Poštanskoj štedionici, na račune nepoznatih lica. O tome da li se imalo uvida u to o čijim se računima radi najverovatnije nije potrebno govoriti, kao ni o tome da je roba davana u bescenje. Zašto da ne, kad je ionako bila oteta? Recimo, za krevet je trebalo platiti od tri do osam penga, za noćni ormančić osam penga, za otoman od pet do deset penga, za stolicu jedan, za perjani jastuk dva, za par cipela od jedan do deset, za zimski kaput od deset do trideset...

Često se u tim vremenima pominje i reč „kontribucija”, što između ostalog znači i darovanje. U uslovima primene kontribucije u Bačkoj, mogao se razumeti i kao mogućnost za otkupljivanje, ali, kad otimači to kažu, za pretpostaviti je o kakvom se otkupu radi. Okupator je uvek zahtevao novac kao kontribuciju i pare su, pod pretnjom drastičnih kazni, bile prikupljane i okupatoru predavane, dok mađarski nacisti za uzvrat nisu imali ništa da daju!

Kakav je pristup imala nacistička vlast pitanju agrarne reforme, takođe u vidu otimačine i pljačke, moguće je uveriti se iz majske naredbe 1944. godine, kada se uoči deportacije Jevreja objavljuje da se „u Sabadki preuzimaju jevrejska imanja iznad pet jutara”, dakako, radi mera koje se preduzimaju u poljoprivredi.

Postupak mađarskog okupatora u Bačkoj karakteriše i to što je u pljački i u oduzimanju vodio računa o tome da, kada prilike to dopuste, treba raditi u okviru određenih zakonskih formi. Na primer, izdata je uredba po kojoj sva jevrejska imovina prelazi u svojinu mađarske države. To je na mnogo mesta bilo potpuno jednostavno sprovedeno u život, otimanjem, ali je uredba činila formu nekakve nazovipravne države. Uredba nije upućivala na to da tu imovinu međusobno treba da dele organi vlasti i mesno mađarsko stanovništvo, samo se, ipak, postupalo na taj način.

U pojedinim mestima, kao na primer u Bačkoj Palanci, Tovariševu i drugim, Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Mađarske jednostavno je izdalо naređenje zemljoknjižnoj vlasti da prenese jevrejske nekretnine u vlasništvo raznih mađarskih seoskih zadruga ili čak i u svojinu mesnih mađarskih stanovnika. Vidi se to iz izveštaja (Inv.br.1428.7).

I oduzimanje jevrejskih fabrika i radnji često se odigravalo po tim nazovizakonskim formama, kako to, na primer, izlazi iz izveštaja novosadskog narodnog Okružnog suda (Inv.br.142.871). U njemu se nabrajaju slučajevi postavljanja komesara; učinio je to mađarski okupator u najvećim novosadskim fabrikama, u vlasništvu Jevreja, a komesari su većinom vodili brigu o tome da ta radnja bude, a imovina raznesena.

Slika ove statistike ne bi bila potpuna kad ne bismo izneli o čemu još kazuje sudski izveštaj:

„Onaj gore već opisani bedan ostatak Jevreja Vojvodine, koji u većini mesta Vojvodine ne dostiže ni deset odsto predratnog stanja, u više mesta pak ni jedan odsto predratnog stanja, ovaj tragičan ostatak Jevreja sad živi tu na mestu svog nekadašnjeg građanskog blagostanja, na ruševinama svojih kuća, radnji, fabrika, deca bez roditelja, očevi i majke bez dece, mlade devojčice bez ikog, a koji su u velikom broju upućeni na to da oni koji nisu sposobni za rad (a takvih ima među njima u nesrazmerno velikom procentu) žive od milosti jevrejskih opština, odnosno dobrotvrnih svetskih organizacija, jer su došli većinom bolesni od patnji, mučenja, bolesti i od gladi oronuli, ili su osakaćeni. Vidi se to iz izveštaja jevrejskih opština koji su stigli ovoj komisiji (Inv.br.5040, 5154, 5156, 1427.0, 6157, 5151, 5153, 1021.8, 5158, 4917, 1035.2, 1035.4, 1200.4, 1200.6, 1073.6, 1101.6, 1101.8, 5152, 1276.2).”

Tekst pod naslovom *Pljačka* je poglavje iz knjige *Poslednja stanica Aušvic* Vladimira Todorovića u izdanju "Danubius", 2015. Rukopis je nagrađen na konkursu SJOS 2014. godine.

Autor je novinar i pisac iz Novog Sada.

Dobro i zlo

Knjiga koja vam je u rukama govori o tome šta se dešava kada ne prepoznamo zlo na vreme. Pitanje s kojim se danas susrećemo je: Da li ćemo moći da prepoznamo zlo na vreme i da li ćemo smoći snage da mu se odupremo?

U Talmudu se govori o četiri vrste učenika. Najgora sudska čeka one koji teško uče, a brzo zaboravljaju. Potrudimo se da ne budemo među njima.

Isak Asiel

Vrhovni rabin jevrejske zajednice u Srbiji

Biserka Rajčić

Tadeuš Pajper ili nova usta

Uspomeni na Zbignjeva Bjenjkovskog

Razlog zbog koga pišem ovaj tekst je velika izložba posvećena Tadeušu Pajperu u Narodnom muzeju u Varšavi, naslovljena sa „Papa avangarde. Tadeuš Pajper u Španiji, Poljskoj, Evropi“. Prema suđu kuratora izložbe, Pjotra Ripsona, kao najistaknutiju ličnost srednjeevropske avangarde i osnivača časopisa „Skretnica“ (1922-1927) nazvali su ga „papa avangarde“, odnosno: „Usmerio je poljsku kulturu 20-ih godina XX veka na kolosek savremenosti“. Izložba sa 270 eksponata, pored slika, grafika, skulptura, fotomontaža i raznorodnog dokumentarnog materijala o svetski poznatim avangardnim umetnicima (Fernan Leže, Huan Gris, Kazimir Maljevič, Rober Delone, Rafael Baradas, Nora Borhes, Gustav Gvozdecki, Henrik Staževski, Juzef Pankjevič, Kazimjež Podradecki, Vladislav Stšeminjski, Leon Hvistek, Marek Vlodarski, Mojžeš Kisling, Titus Čiževski i dr.), sa kojima je Pajper priateljevao, saradivao u svom časopisu, koji su specijalno ilustrovali njegove knjige, čije reprodukcija su se našle i u mojoj dvotomnoj antologiji *Poljska književna avangarda: 1917-1939* (Beograd, Službeni glasnik, 2011-2014), odlučili su da izložbu posetim. Jer, veoma je značajno što su se na izložbi pored poljskih našli i eksponati iz više stranih kolekcija, iz pariskog Centra Pompidu, Kunsthalle Manhheim, Centra za umetnost Kraljice Sofije u Madridu i dr. S obzirom na Pajperov desetogodišnji boravak (1911-1921) u Berlinu, Parizu, Madridu, Beču, od toga pet godina u Madridu, u pripremi izložbe učestvovao je i Španski kulturni centar, čime je istaknut i značaj Pajperovog prevodilačkog rada, osobito avangardističke poezije na španskom, otkrivši 20-ih godina tada kod nas potpuno nepoznatog Borhesa, družeći se u Madridu s njim i s njegovom sestrom Norom Borhes, slikarkom, koja je projektovala korice časopisa „Ultra“. Za sadržaj izložbe i sveobuhvatnost prve faze avangarde u Evropi veoma su zasluzni kuratori Pjotr Ripson, Monika Polivka i Huan Manuel Bonet. Od 6. septembra do 6. novembra 2015. izložba će biti prikazana u Real Academia de Bellas Artes de San Fernando u Madridu.

Bez obzira na prethodno izneto postavimo pitanje: Ko je bio Tadeuš Pajper? Najkraći odgovor glasi: pesnik, prozni i dramski pisac, pozorišni i filmski kritičar, teoretičar avangardne umetnosti, osnivač Krakovske avangarde i njenog časopisa „Skretnica“, „uvoznik avangarde i inspirator networkinga“, kako reče Pšemislav Stružek, saradnik Instituta za umetnost PAN, autor monografije o Marinetiјu i niza tekstova o poljskim avangardnim časopisima. Donekle tačno. Nakon njegovog povratka u Poljsku 1921. već su postojali ekspresionizam i futurizam. 1922. Pajper je sam osnovao i uređivao časopis „Skretnicu“. Njegovi glavni saradnici: Pšiboš, Bženkovski, Kurek i Važik kao grupa nazvani su Krakovska avangarda. Na formiranje grupe veoma su uticali Pajperovi programi i manifesti: „Grad, masa, mašina“, „Metafora sadašnjice, „Polazna tačka“ i sl. Poetički bliži konstruktivizmu nego futurizmu.

Roden je 3. maja 1891. godine u Podgužu, gradiću koji se nalazio preko puta Kazimježa, krakovske jevrejske četvrti, tek u vreme Prvog svetskog rata prisajedinjenog Krakova. Zna se i da je rođen u znaku bika, a prema kineskom horoskopu u znaku kunića. Kršten je kao Jan Tadeuš Pajper, s tim što ime Jan nije koristio, već samo Tadeuš, jer se odnosilo na legendarnog Košćuška. I sa očeve i sa majčine strane jevrejskog porekla, iz starih, imućnih, ali asimilovanih porodica. O čemu između ostalog govori podjednaka zastupljenost njihovih jevrejskih i poljskih imena, odnos porodice prema jevrejskoj religiji, običajima, tradiciji. Tadeušov otac Abraham Markus (Marek) Pajper (1858-1903) bio je advokat, član Gradskog veća i zamenik gradonačelnika Podguža. Majka Sara Salomea Marija Elžbjeta Ajzen (1859-1927), u prvom braku Tarlinjska, u drugom Pajperova, u trećem Šulcova, iz prvog braka imala je sina Zigmunta, a iz drugog Tadeuša i Viktora i čerku Mariju Ludviku Vandu. Stanovali su na Podgurskom trgu, u kući Kod jelena, koja i danas postoji. Posle smrti drugog muža, Abrahama Markusa (Mareka) ispoljila je izuzetne trgovачke sposobnosti u kupoprodaji kuća. Pretežno u Krakovu, ali i u Nemačkoj. Od čijeg iznajmljivanja Tadeuš je mogao da se školuje, boravi u inostranstvu, izdaje časopis i svoje knjige sve do 1933. godine.

Od osnovne škole preko gimnazije do fakultetskih studija pokazivao je podjednako interesovanje za društvene i prirodne nauke, bio odličan učenik, lako učio svetske jezike. Zbog boljih škola porodica se iz Podguža preselila u susedni Krakov. Stanovala je u najužem centru grada, u Ulici svetog Tome, Zvježinjeckoj i Jagelonskoj. Već kao gimnazijalac Tadeuš je bio član marksističkog i anarhističkog kružoka. 1909. upisao se na Odsek filozofije na Jagelonskom univerzitetu, pohađajući pored predavanja iz filozofije, estetike i sociologije i iz fizike, neorganske hemije, analitičke geometrije. Kao student bio je član raznih struja socijalističke partije, interesujući se do kraja života za najrazličitija socijalna pitanja. Što ga je po svoj prilici usmerilo ka avangardi, ostavši do kraja socijalista, nikada komunista, za razliku od većine avangardista, sa

kojima je saradivao. Kao novinar u Španiji, kasnije u Krakovu posebno kritikujući Oktobarsku revoluciju i komunizam koji su, po njemu, kao i nemački fašizam rezultirali totalitarizmom.

1911. upisao se na prava, jer je porodica smatrala da mora imati zanimanje, a zanimanje je prema porodičnoj tradiciji advokatura. Zbog svoje prirode, a i zbog sukoba s majkom koja se udala treći put, na čuvenom Jagelonskom univerzitetu nije završio ni prve ni druge studije, iako je bio odličan student. Bez obzira na sukob s majkom dobijao je od nje novac i 1911. upisao se na Berlinski univerzitet. U Berlinu je boravio do 1913. godine. Taj period svog života opisao je u romanu *Ima 22 godine*. Između ostalog opisao je sukob s majkom, koju je osuđivao kao kapitalistkinju, mada je koristio njen novac za studije i život, a prihvatio je i stan u Jagelonskoj 5, u kome je osnovao grupu Krakovska avangarda i časopis „Skretnicu“, koji je izdavao s izvesnim prekidima od 1922-1927, sam ga finansirao i uređivao, kao i ediciju Biblioteka „Skretnice“. Što niko drugi iz grupe materijalno nije mogao sebi da dopusti. Posle studija u Berlinu uputio se u Pariz, u kome je boravio 1914., slušajući Bergsonova predavanja iz filozofije, uspostavivši vezu s Društvom poljskih umetnika i pisaca. Kao austrijski podanik na početku Prvog svetskog rata interniran je u logor u Bordou. Posle kraćeg boravka u logoru pušten je, odakle se uputio u Španiju koja se u to vreme smatrala neutralnom zemljom, u koju je majka mogla da mu šalje novac. 1915. preselio se u Madrid u kome je ostao do 1920. godine, izbegavši učešće u svetskom i sovjetsko-poljskom ratu. I tu se u početku družio s poljskim umetnicima (Juzef Pankjević, Mojše Kisling, Jan Vaclav Zavadovski, Zbignjev Makovski, Marjan Paškjević, Luj Markus, prvo bitno Ludvik Kazimjež Vladislav Markus, Alicja Halicka, Leopold Grotger, Mela Muter, Vladislav Jal i dr.), a naučivši španski i sa španskim i južnoameričkim, s Ramonom Gomesom de la Sernom, Rubenom Dariom, Luisom de Gongorom i Argote, Karlosom Pereirom, Huanom Grisom, Rafaelom Baradasom, Manuelom de Faljom, čileancem Vincentom Udobrom, argentincem Horhe Luisom Borhesom i njegovom sestron Norom, slikarkom, francuskim, Sonjom i Roberom Delone, srećući se najčešće u klubu Ateneo. Kako se uveliko bavio književnom kritikom i novinarstvom počeo je da piše za elitne španske novine „El Sol“ i „La Publicidad“ o političkim i kulturnim događanjima u Poljskoj, Srednjoj Evropi, Balkanu, Turskoj, a za časopis „Ultra“ o književnosti. Počeo je da se bavi i prevodenjem sa španskog i na španski. Prevodio je prvenstveno poeziju, dok je sa Karlosom Pereirom preveo na španski roman poljskog nobelovca Vladislava Rejmonta *Seljaci*, kasnije i druge poljske poznate pisce, prvenstveno tracionaliste poput Žeromskog i Prusa. Radio je i kao sekretar u

novoosnovanom Poljskom poslanstvu. Madrid je napustio u proleće 1920, zadržavši se još neko vreme u Beču, odakle je nastavio da šalje vesti o Poljskoj već pomenutim španskim novinama. Slao im je i posle povratka u Krakov 1921. godine.

Dugogodišnji i veoma sadržajan boravak u inostranstvu završio se kradom njegove prve zbirke pesama, o čemu u Predgovoru svojoj knjizi *Poeme i pozorišna dela* (Krakov, 1979) kaže: „Ukraden mi je rukopis, potpuno pripremljen za štampu, već u štampariji. Ukraden mi je u stranoj zemlji, u stranom gradu, u slavnoj biblioteci. Ukraden mi je sa stola, na kome sam ga nesmotreno ostavio, ne poznajući dobro pisce. Ostao mi je raniji rukopis zbirke, ali i on mi je godinu dana kasnije ukraden. Hvala bogu što je toga puta bio običan stanični lopov, koga je privukao tuđ kofer a ne tuđe delo. Od dela iz tog vremena ostalo mi je nekoliko listova, koji su poput opalih latica cveta“. Tako da je kao pesnik debitovao u tridesetoj godini, odnosno sa desetogodišnjim zakašnjenjem u odnosu na poljske ekspresioniste i futuriste, koji su uveliko objavljivali svoja avangardistička dela. Zbog toga poeziju najpre objavljuje u njihovim časopisima („Nova umetnost“ i „Almanah Nove umetnosti“), a nešto kasnije u svojoj „Skretnici“, ali pod pseudonimima: Jan Alden, Marjan Bjelski, Jan Badinjski, Anastazi Krenglovski. Međutim, kako se od objavljuvanja pesama i književnih programa i manifesta, teorijskih tekstova o savremenoj umetnosti, izдавanja i uređivanja avangardnog časopisa nije moglo živeti nastavio je da se bavi novinarstvom. Bio je dopisnik španskih, ali i poljskih novina („Krakovski glasnik“, „Nova reforma“, „Lavovski vesnik“), jer mu je 1927. umrla majka, koja ga je do kraja života materijalno pomagala. Posle njene smrti dobio je u nasleđe stan u Jagelonskoj ulici u Krakovu i kuću u Nemačkoj. Dolaskom Hitlera na vlast izgubio je mogućnost iznajmljivanja te kuće, koje mu je omogućavalo boravke u inostranstvu i ozbiljno interesovanje za književnost i umetnost.

Pored novinarstva radio je kratko kao lektor u krakovskoj Opštjoj knjižari, na osnivanju Izdavačkog kružoka „Danas“, u kome je objavio svoj prvi roman *Ima 22 godine* i *Poeme*. Nameravao je da objavljuje i dela drugih pisaca avangardističke orijentacije, između ostalog roman Ižkovskog *Utvara*, Vitkjevićev *Jedini izlaz*, kao i *Nebeske udvarače* Marije Pavlikovske-Jasnoževske. S obzirom na svetsku ekonomsku krizu, koja je zahvatila i Poljsku, to mu se nije ostvarilo.

Premda je debitovao kao pisac sa decenijskim zakašnjenjem, posle tri pesničke zbirke (*A, Žive linije, Jednom*), dva romana (*Ima 22 godine*, *Kristofor Kolumbo pronalazač*) i dve drame (*Šest! Šest!, Gotovo da ga nema*) prestao je da piše i objavljuje čistu književnost. Bez obzira na to krajem 20-ih i od početka 30-ih godina u intelektualnom i umetničkom

životu Krakova igrao je prvorazrednu ulogu. U tadašnjim elitnim kafanama (Esplanada u Evropskom hotelu, Dom likovnih umetnika, Paviljon) imao je svoj sto, obično u sredini kafane, za kojim je u određeno vreme čitao domaće i strane novine, a posle čitanja vodio razgovore i polemike sa svojim vršnjacima piscima, a povremeno i s piscima početnicima, kojima je otvarao vrata u književnost, jer se ni tada nije moglo lako objavljivati u časopisima i izdavačkim kućama, a i kritika je imala značajnije mesto nego danas. 30-ih godina boravio je povremeno i u Varšavi, Lavovu, Lođu, Vilnu, tragajući za novim okruženjem, koje će mu ukazivati veće poštovanje nego što je imao u Krakovu, podržavajući pesnike Druge avangarde.

Pored književnosti izvrsno je poznavao pozorište, film, radio i pisao o njima. Ti tekstovi do danas nisu izgubili aktuelnost. Veoma se angažovao u vezi sa krakovskim eksperimentalnim pozorištem Krikot, sa formiranjem Društva za podršku kulture, Komiteta kukavičkih večeri, osnivanju kabarea „Ružičasta kukavica“, Komiteta krakovskih baleta, Komisije za izdavaštvo i u mnogo čemu drugom.

Prvog septembra 1939. Nemačka je okupirala Poljsku i počela je hajka na Jevreje, komuniste i Rome. Sa mnogim piscima i umetnicima Pajper napušta Krakov i odlazi u Lavov, koji je bio u sastavu Poljske, a Nemci ga još uvek nisu okupirali. Ali, okupirao ga je Sovjetski Savez, a posle njega i Nemci. I jedni i drugi hapsili su poljske intelektualce i umetnike, terali ih u zatvore i logore, mnoge na licu mesta ubijali. NKVD je Pajpera iz Lavova prebacio u Moskvu, gde je odsedeo u Lubjanki, između ostalih s Vatom i Bronjevskim, odatle je prebačen u Kujbišev, pa preko Krasnojarska u Jakuck. Ne zna se tačno šta mu se od 1939. do 1944. sve događalo. Pred sam kraj rata od strane lekara specijaliste izrečena mu je dijagnoza: Manija gonjenja! Na tu temu mnogi su pisali, baveći se medicinskim aspektom problema. Dok se krakovski profesor Jaroslav Fazan u svojoj studiji *Od metafore do depresije. Pokušaj tumačenja patografije Tadeuša Pajpera* (Krakov, 2010) iscrpljno pozabavio problemom šizofrenije i „šizoanalize“ Pajpera kao stvaraoca i predvodnika poljske avangarde. Jan Gondovič, književni kritičar, prevodilac i poznati izdavač, koji je kao dete živeo u varšavskoj četvrti Mokotov, u kojoj je živeo i Pajper, pominje kako ga je viđao da u kontejnere baca nekakve „pakete“ i da su mu džepovi bili uvek puni knjiga i papira. Kao izdavač kratko je imao u rukama njegov rukopis naslovljen sa *Dnevnik memoariste*, delo koje će ako još postoji biti objavljeno posle 2019. Polazeći od studije profesora Fazana zaključuje da je „reč o nekom koga je patnja smoždila i uzvisila, a u nadmenosti i ponizjenju izjednačila s ličnostima ranga Artoa, Hlebnjikova, Frencisa Bekona i Kafke“. U svom osvrtu bavi se i problemom antisemitizma koji

se kod Pajpera ispoljio početkom i tokom Drugog svetskog rata, s obzirom da je poticao iz asimilovane jevrejske porodice, čiji članovi su proganjani i ubijani tek u vreme nemačke okupacije. Stoga je, prema Gondoviču, Pajperova manija gonjenja složenje prirode. Povezana je sa „samokažnjavanjem i autoantisemitizmom zbog odricanja od jevrejstva“ i zbog toga što sam nije doživeo Holokaust. Međutim, svaki Poljak koji je rat proveo u SSSR-u, a posle rata uvođenje komunizma i socrealizma u Poljskoj, može se smatrati žrtvom. Između ostalih i Pajper, međuratna intelektualna i umetnička zvezda, koji je život okončao na poznatoj psihiatrijskoj klinici u Tworkama. Ne samo zbog manje gonjenja već i zbog nevodenja računa o sebi u stanu, u kome je zbog polupanih prozorskih stakala dobio upalu pluća, od koje je umro. U umrlici je upala pluća navedena kao jedini uzrok smrti značajnog poljskog avangardiste. Avangardiste koji više nije bio najznačajniji teoretičar književnosti ni pisac, bez predratnih kafana, kafanskih stolova, stranih časopisa, kontakta sa stranim umetnicima, kontakta uopšte. Dendi koji je zbog nemaštine ličio na klošara, vukao kante s ugljem iz podruma u zgradama bez lifta, iz straha od trovanja jeo samo hleb. Umesto u centru grada živeo je na varšavskoj periferiji, u bloku, u garsonjeri, a pre toga, posle povratka iz SSSR-a, privremeno u Lublinu, Lođu i Krakovu. I gore od toga, 1949. u Poljskoj je zvanično uveden socrealizam, koji nije bio u stanju da prihvati, zbog čega mu je u časopisima sve ređe objavljuvana pozorišna i filmska kritika, koju je uglavnom pisao. Najviše se bavio prevodenjem sa španskog. Međutim, kako je bio pedant, od tog rada nije mogao da živi. S obzirom na međuratni renome od 1961. do smrti 1969. dobijao je skromnu pomoć od Udruženja poljskih pisaca i Ministarstva kulture.

Početkom oktobra 1969. godine na varšavskom Trgu tri krsta upoznao nas je Zbignjev Bjenjkovski. Bila je već zima i Pajper je bio obučen u klasični poljski kožuh, opasan kaišem, s ušankom na glavi. Pogrbljen, ali bez štapa. Potpuno sed, neobrijan. Krajnje neobičnog izgleda za dendija iz prve polovine XX veka. Samo su mu oči na trenutak ispoljile zainteresovanost za polonistkinju iz Beograda koja se interesuje za poljsku avangardu. Posle pet minuta naglo je prekinuo interesovanje, rekavši da žuri. Uskoro sam saznao da je umro. Kako nije bio član Poljske ujedinjene radničke partije njegova sahrana je prošla bez ikakve pompe. Pričalo se da zbog „bolesti“ nije održavao vezu ni sa braćom i sestrom i da nisu prisustvovali poslednjem ispraćaju „pape poljske književne avangarde“ na čuvenom varšavskom groblju Povonski. Na kome ima skroman grob, na koji, kako vidimo na internetu, s vremena na vreme neko ostavi cveće.

Od početka 70-ih godina krakovska Književna izdavačka kuća počela je da objavljuje njegova

Sabрана dela, zamišljena kao kritičko izdanje u deset tomova, koje nije do kraja ostvareno. Jer, prema Pajperovom testamentu, njegova dela, u koja spadaju *Dnevnik memoariste* i prepiska sa velikim brojem domaćih i stranih pisaca i umetnika moći će da se objavljuju tek posle 2019. godine. Neki istoričari i teoretičari avangarde s nestavljenjem očekuju njihovo objavljivanje, a neki su uvereni da je od zaostavštine ostalo malo šta važno, da je mučen manjom gonjenja pre smrti mnogo šta uništio.

Moja interesovanja za poljsku međuratnu avangardu i za stvaralaštvo pisaca mojih vršnjaka, pre svega pesnika Novog talasa, vremenski su se poklapala. Istovremeno sam u drugoj polovini 60-ih upoznala Tadeuša Pajpera, Juljana Pšiboša, najznačajnije pesnike Krakovske avangarde i Zbignjeva Bjenjkovskog, koji joj formalno nije pripadao, ali se u shvatanju poezije nadovezivao na nju i tadašnju najmlađu generaciju pesnika, rođenih 40-ih godina, Adama Zagajevskog, Juljana Kornhauzera, Rišarda Krinickog, Stanislava Baranjčaka, Evu Lipsku i nešto starije istoričare i teoretičare književnosti, rođene 20-ih i 30-ih godina, koji su predavali na tadašnjim univerzitetima ili radili na projektima u Institutu za književnost Poljske akademije nauka, poput Ježija Kvjatkovskog, Stanislava Javorskog, Tadeuša Klaka, Januša Slavinjskog, Mihala Gwoździa, Stanislava Balbusa i mnogih drugih. Pesnici Novog talasa, naročito Baranjčak i Krinicki, nadovezivali su se na stvaralaštvo međuratne avangarde, posebno na lingvističku poeziju, a istoričari i teoretičari književnosti počeli su da pišu studije, primenjujući tada aktuelan strukturalizam i semiotiku, o njem predstavnicima, posebno o Pajperu, iako je za razliku od Pšiboša, vatre nog polemičara, živeo krajnje povućeno, čak izolovano, u majušnoj garsonjeri u četvrti Mokotuv. Provodeći vreme i u okolnim kafanama, ali bez stola i pristalica koje ga slušaju i obožavaju.

S obzirom da se program mojih studija završavao Prvim svetskim ratom, da moji profesori na predavanjima nikada nisu pomenuli postojanje međuratne avangarde shvatila sam da moram sama da je proučim i na taj način da se uključim u aktuelni trenutak poljske književnosti. Moje proučavanje započelo je od čitanja predratnih i posleratnih časopisa. Ovi drugi su posle 1956. počeli da objavljuju tekstove o međuratnoj avangardi, a fakulteti i instituti za književnost i umetnost Poljske akademije nauka studije, doktorske disertacije o njem najznačajnijim predstavnicima, posebno o Krakovskoj avangardi, premda je i dalje postojala cenzura, ali ne onako surova kao u vreme sovjetske realizma i posle 1968. I u Srbiji se događalo slično. U „Deli“, „Vidicima“ i „Poljima“ objavljuvani su tekstovi o avangardi, od dadaizma do nadrealizma, kao i prevodi

poezije, nešto manje proze i drame. Od slovenskih avangardi najviše se pisalo o ruskoj. Shvatila sam da pored poljske moram upoznati i rusku, i češku, i slovačku, naravno, i srpsko-hrvatsku, i slovenačku, s obzirom na njihovu povezanost. Počela sam stidljivo da objavljujem i prevode avangardne poezije u „Književnim novinama“, „Deli“, „Poljima“, „Vidicima“. Zahvaljujući tome, na putu za Sofiju 1967. godine pronašao me je profesor Mikulaš Bakoš, glavni teoretičar slovačkog nadrealizma i pozvao na Letnju slavističku školu u Bratislavi, gde sam tokom tri nedelje upoznala gotovo sve slovačke nadrealiste, kasnije ih prevodila i objavljuvala. Čitajući češke časopise zainteresovala sam se i za češku avangardu. 1969. zbog prevodenja nekoliko tekstova o događajima 1968. stavljena sam na crnu listu, udruženja slovačkih i čeških pisaca prestala su da mi šalju časopise i knjige i pozivaju na Letnje slavističke škole. I to je potrajal do ukidanja komunizma početkom 90-ih godina. Za razliku od Poljaka imali su malo emigrantskih časopisa iz kojih sam mogla da saznajem dalje o avangardi. Cenzura u Poljskoj posle 1968. je poštrena, ali pošto su avangardisti bili levičari i komunisti i bavili se prvenstveno pitanjem forme, dopuštali su Pšibošu i mnogim drugim avangardistički oprijentisanim piscima da pišu u duhu avangarde. Tako sam nastavila da se bavim njom. Kako nije bilo mogućnosti kopiranja tekstova kao danas, morala sam tekstove, najpre programe i manifeste pojedinih pravaca i grupa nastalih u periodu od 1917. do 1939. ručno da prepisujem, da ih prevodim i komentarišem, a kasnije da pronalazim i prevodim poeziju, prozu i drame istih autora i na kraju sve to pisano na pisaćoj mašini da unosim u kompjuter. Što je potrajalo do trenutka kada sam u Službenom glasniku (Beograd, 2011 i 2014) objavila dvotomnu antologiju *Poljska književna avangarda: 1917-1939*. I posle objavljinjanja tih obimnih knjiga ostao mi je ogroman materijal. Da je bolja situacija u izdavaštvu objavila bih pre svega izabrane pesme Pajpera i Pšiboša. Jer, i danas inspirišu poljske pesnike rođene 70-ih, 80-ih i 90-ih godina, kojima se aktuelno bavim i koje prevodim. A da je Nobelov komitet pravedniji, makar jedan od njih trebalo je da dobije Nobelovu nagradu. Pre nego Česlav Miloš, njihov ne najbolji učenik.

Pajpera sam prevodila od 60-ih godina i objavljuvala po koju pesmu u pomenutim časopisima. Svaka je nailazila na odjek, međutim nije mi pošlo za rukom da u nekoj od moćnih izdavačkih kuća, Prosveti, Nolitu, Matici srpskoj objavim knjigu njegove poezije. Petar Vujičić je u kruševačkoj Bagdali objavio izbor iz Pšiboševe poezije naslovljen sa *Mesto na zemlji*, koji je kod kritike prošao osrednje. Razlog tome je po svoj prilici bio to što je poezija i jednog i drugog predstavnika Krakovske avangarde teško razumljiva bez poznavanja programa i

manifesta, koji su joj prethodili, a objavljeni su tek 2011. u mojoj antologiji *Poljska književna avangarda: 1917-1939*. Jer, oni opovrgavaju kritičare koji su govorili da „Pajper piše poeziju, da bi ilustrovaо svoju teoriju“. Pred sam kraj života na te opaske reagovao je: „Moji tekstovi o poeziji služili su mojoj poeziji. Nisu bili ni ’teorija’ ni ’doktrina’ ni ’receptura’... Razmišljanja o poeziji i postizanje rezultata kroz sprovođenje ideja o poeziji sastavni su deo pesnikovog života. Ako za pisca postoji život, postoji da bi mogao da piše o njemu, stoga su razmišljanja o književnosti takođe taj život“. Zbog toga nije ništa neobično što je poezija za njega bila najvažnije što je uradio u životu. Kada je osetio da ne može više da stvara „rascvetavajuće poeme“ onako kako je smatrao da treba, prestao je da ih piše.

Zbog toga nije preterano reći da je bez obzira na izvesne nedostatke bio „pravi Evropejac“, istinski intelektualac koji je tokom školovanja stekao veoma raznorodno i duboko znanje o čoveku i svetu, koje je u tekstovima o književnosti i umetnosti, a posebno u dijalozima i polemikama s drugim piscima i umetnicima sjajno, mada za svoje vreme izlagao neuobičajeno. Trudeći se da ostane na najvišem intelektualnom nivou do kraja života, ne iznoseći više svoje misli za kafanskim stolovima kao u međuratnom periodu već ih zapisujući u *Dnevniku memoariste* koji ćemo, ako postojji, čitati posle 2019. I, kako kaže jedan od njegovih najboljih poznavalaca, Stanislav Javorski: „Iako je poticao iz imućne porodice umeo je svoje materijalne potrebe da svede na minimum, ali nikada i svoje intelektualne“. U tome se ogledao njegov socijalizam. Socijalizam poslednje generacije idealista koji su književnost i umetnost videli kao „formu društvene delatnosti“. Kao oblik bitke za „savremenu“ Poljsku, za nove međuljudske odnose, običaje i emocije. Bitke koja se ne sastoji od povlađivanja primaocima već u njihovom uzdizanju na viši nivo kulture. Jer, čitaocu je nudio poeziju u kojoj nije bilo „muzičnosti“ i „slikovnosti“, odnosno dopadljivosti, čiju je posebnost video u načinu korišćenja jezičkih sredstava, načinu koji se razlikuje od korišćenja u kolokvijalnom jeziku i jeziku proze. Jeziku koji se, po njemu, ne zasniva na oponašanju stvarnosti već na transformaciji i konstrukciji jezika kroz metaforu. Otud insistiranje na „sadašnjosti“, a ne na „prošlosti“ i „budućnosti“, kako su to činili drugi poljski avangardisti.

Zahvaljujući takvom shvatanju kulture i literature Pajper se u Parizu zbližio s Ljubomirom Micićem. Sa njegovim „Zenitom“ razmenjivao je „Skretnicu“, slao mu i pesničke zbirke Biblioteke „Skretnica“, a 1924. napisao mu je pismo u kome izražava žaljenje što poljski umetnici nisu učestvovali na Prvoj Zenitovoj izložbi u Beogradu, jer je Micićev poziv stigao prekasno i nisu uspeli da sakupe i pošalju svoje radove. Kako se u prvoj Jugoslaviji niko nije

ozbiljnije interesovao za poljsku avangardnu umetnost, niko o njoj nije ni pisao niti je prevodio pesnike Krakovske avangarde i ostalih avangardnih pravaca i grupa, mada je u celini, u odnosu na ostale avangarde to zaslужivala.

Do nedavno, tj. do izložbe u varšavskom Narodnom muzeju nismo znali ni da je Pajper istovremeno ili malo ranije ili malo kasnije uspostavio kontakt i s kubistima, ultraistima, puristima, suprematistima i konstruktivistima, s njihovim časopisima („La Vie des Lettres et des Arts“, „Manometre“, „Het Overzicht“, „Der Sturm“, „Merz“, „Contemporanul“, „Noi“, „Ultra“, „Alfar“ i dr.). Po povratku u Poljsku 1921. povezao se sa domaćim ekspresionistima, futuristima i formistima. Iako sa izvesnim zakašnjenjem objavio je 1922. u drugom broju „Skretnice“ svoj najznačajniji manifest „Grad. Masa. Mašina“, koji je desetak godina predstavljao značajno merilo avangardnosti. Na izložbi u varšavskom Narodnom muzeju, iako nije bio likovni umetnik, ni arhitekta, ni pozorišni, ni filmski režiser, ni fotograf, ni sportista, ni džezer prikazan je radovima drugih umetnika koji su saradivali sa njim i u pomenutim oblastima ostvarivali njegove teorijske premise o avangardnosti umetnosti, zbog kojih je i nazvan „papom poljske avangarde“.

Slično se dogodilo 2014. u Łodju, gde je u Muzeju umetnosti priređena prva samostalna izložba Teresi Žarnover (1897-1949), „umetnici kraja utopije“ koja je zbog svog jevrejskog porekla bila prinuđena početkom Drugog svetskog rata da emigrira u Ameriku, gde je 1949. nesrećno završila život. Po nekim, ne mogavši da nađe sebi mesto u Novom svetu, osećajući se gubitnikom kao i Pajper, izvršila samoubistvo. I povodom njene izložbe objavljen je obiman katalog sa velikim brojem reprodukcija i studioznim tekstovima istoričara umetnosti, Andžeja Turovskog i Milade Šlizinske. Iako sve to sa zakašnjenjem možemo reći da joj je bar donekle vraćeno poštovanje koje kao izuzetan stvaralač u oblasti likovnih umetnosti, primenjene umetnosti, posebno plakata, opreme knjige, tipografije, scenografije, fotomontaže, arhitektonskih rešenja, zaslужuje.

U Beogradu, kraj avgusta 2015.

Tadeuš Pajper

Ljubinka Škodrić

Nemci tražili zabranu Crnjanskog

Istoričarka Ljubinka Škodrić, viša arhivistkinja u Arhivu Srbije, piše za Danas: Pravo o cenzuri u okupiranoj Srbiji u periodu od 1941. do 1944.

Prema uputstvima koja su izdata prilikom nemačkog napada na Kraljevinu Jugoslaviju po osvajanju zemlje bilo je potrebno nastaviti objavljivanje novina, ali pod nemačkom cenzurom, a kao osnovni zadatak cenzure označena je zaštita nemačkih interesa i smirivanje stanovništva. Nemačke vlasti su odmah na početku okupacije Srbije uvele kontrolu i cenzuru nad svim štampanim materijalima, od novina i brošura do knjiga, za čije je izdavanje takođe bila potrebna posebna dozvola.

Nemačka kontrola štampe bila je gotovo apsolutna, a uz to izrazito antisemitski i antikomunistički usmerena. Niko nije mogao obavljati uredničku dužnost ako prethodno nije bio upisan u Srpsko novinarsko društvo, koje je prilikom prijema članova moralо da primenjuje rasistička merila.

Za cenzuru štampe bio je zadužen Eberhard Tangl, pre rata lektor na Beogradskom univerzitetu, a tokom okupacije šef cenzure Vermahta u činu kapetana. Tangl je kasnije isticao kao sopstveni uspeh da nijedan novinar nije stradao zbog cenzure, međutim, pored toga, bilo je saslušavanja, zabranjivanja, korekcija i izdavanja uputstava i instrukcija za pisanje u štampi.

Ni izlaženje dozvoljenih štampanih glasila nije proticalo bez problema. Već u junu 1941. zabranjene su beogradske *Opštinske novine* pošto su u dva navrata, u kratkom vremenskom roku, objavile članke koje je pre toga nemački cenzor zabranio.

Precutkivanje pojedinih, za novine u okupiranoj Srbiji, zabranjenih tema bilo je više nego upadljivo. Reč je pre svega, o progonu srpskog stanovništva na teritoriji Nezavisne države Hrvatske. Iako je štampa svakodnevno izveštavala o velikom broju izbeglica u Srbiji, pozivala na davanje doprinosa i pomoći za smeštaj i ishranu izbeglog stanovništva, u najvećem broju slučajeva precutkivano je odakle je to stanovništvo izbeglo, šta je preživelо i kako je dospelo u Srbiju. Na žalbu upućenu iz NDH 1943. na pisanje *Novog vremena*, nemačke vlasti su odgovorile da nemačka cenzura pazi da "nijedna saveznička država

Osovine u bilo kojoj formi - direktno ili indirektno ne bude napadnuta".

List *Obnova* je naporedо sa izrazito kolaboracionističkom tendencijom bio jedan od retkih koji je 1941, iako dosta uvijeno, progovorio o Nezavisnoj državi Hrvatskoj i zbiranjima u njoj, što se mora smatrati za uspeh njenog uredništva, pre svega Milana Jovanovića Stoimirovića, koji je ubrzo nakon toga napustio funkciju urednika. Ipak, s druge strane, tokom njegovog uređivanja ovog lista veličani su uspesi okupatora, a list je ostao upamćen i po zagлавju Viktoria - Nemačka pobeda - pobeda Evrope - Viktoria!, koje je ukinuto nakon odlaska Stoimirovića. Sledeći urednik *Obnove* Stanislav Krakov ostavio je svedočenje da je svaki dan išao na konferencije u nemački Upravni štab, gde je dobijao instrukcije šta treba da izade i na koji način u sledećem broju novina, čak i fotografije i broj stubaca. Iako je nacističku kontrolu potpomagala dodatna kontrola kolaboracionističkih organa, nemačka propaganda je gajila nepoverenje prema srpskim saradnicima, pa i novinarima i urednicima, a tragove "moskovske propagande" pronalazila je i u vodećem dnevnom listu *Novo vreme*. Čak su i antikomunistički članci bili tumačeni u suprotnom smislu. U jednom obaveštajnom izveštaju upućenom nemačkim vlastima napisano je da Dimitrije Ljotić, vođa pokreta Zbor, ukazuje na štetno dejstvo lista *Novo vreme* napominjući da ovaj list "važnije događaje političke prirode u Srbiji objavljuje sitnim naslovima, a krupnim naslovima i debelim slovima objavljuje streljanja komunista".

Verovatno je to bio i razlog pokretanja zaboraškog lista *Naše borbe*, čiji naziv ukazuje na uzimanje uzora u literarnom stvaralaštvu Adolfa Hitlera. Izveštavanje ovog lista bilo je mnogo oštrienje i eksplicitnije u odnosu na *Novo vreme*. *Našu borbu* je i domaća uprava ocenila kao neuspešan list i on je prestao da izlazi.

Veliko nezadovoljstvo među kolaboracionističkim krugovima izazvalo je i objavlјivanje članka "Crvene vladike" bivšeg ministra Miroslava Spalajkovića, kojim je oštrot kritikovana Srpska pravoslavna crkva jer izbegava da osudi narodnooslobodilački pokret, i koji je doveo do dodatnog pogoršanja odnosa domaće uprave sa crkvom.

Za razliku od francuskog slučaja gde je tokom okupacije nemačka cenzura bila relativno blaga, a uprkos postojanja spiskova knjiga koje treba zabraniti, mnogim francuskim piscima, pa i istaknutim pripadnicima levice poput Sartra, knjige su objavlјivane, a drame izvođene, u Srbiji je cenzura strogo vodila računa o knjigama koje je trebalo izdati, kao i o uklanjanju nekih koje su već postojale. Takav princip bio je sličan okupacionim merama u Srbiji tokom Prvog svetskog rata, kada su odstranjivane sve knjige koje nisu bilo po volji austrougarskim vlastima.

Nemačke okupacione vlasti sastavile su spisak od nekoliko hiljada dela koje su predlagale za zabranu, a među kojima je bilo i mnogo onih iz domaće književnosti poput stvaralaštva Miloša Crnjanskog, ali i naučni radovi Vladimira Čorovića, kao i 80 naslova raznih časopisa.

Već u oktobru 1941. naređeno je da se pregledaju školske biblioteke i iz njih "odstrane sve knjige i časopisi razornog i subverzivnog karaktera, s tim da se takve knjige i časopisi imaju čuvati pod pečatom u Upravi škole". Uglavnom je reč bila o knjigama za koje se smatralo da propagiraju komunizam.

Problem su predstavljala i celokupna izdanja pojedinih izdavačkih kuća koje su sumnjičene za propagiranje komunizma. U slučajevima hapšenja, osumnjičeni za komunističku delatnost su posebno ispitivani da li su čitali *Nolitova*, *Minervina* i *Kosmosova* izdanja, a naročito knjige Maksima Gorkog "Kako se kalio čelik" i "Mati".

Teza da je srpska omladina planski i sračunato preko knjiga trovana komunizmom bila je čest momenat u kolaboracionističkoj propagandi. Napadi su išli tako daleko da su poprimali karakter neskrivene nekulture, pa se tako u jednom od objavljenih članaka u Obnovi pozivalo i na spaljivanje knjiga.

Tokom 1942. u mnogim bibliotekama, pre svega škola, radilo se na sprovođenju naredbe o uklanjanju "nepodobnih" knjiga. Među takva dela bila su ubrojana, osim onih sa komunističkom orientacijom, i ona jevrejskih autora ili neprijateljske sadržine prema nemačkom Rajhu. Međutim, za takav posao često je nedostajao kriterijum i merilo, pa su pojedini prosvetni organi preterivali u pogledu zabrana. Najdrastičniji postupak je bio u Užicu, gde su, verovatno zaplašene nakon ustanka, okružne vlasti u februaru 1942. spalile sve knjige za koje se smatralo da su "sumnjivog" sadržaja.

Nepoželjne knjige uklanjale su se i u bibliotekama i ustanovama visokog školstva. Iz biblioteke Pravnog fakulteta izdvojeno je oko 700 knjiga jevrejskih autora i preko 400 onih za koje se smatralo da su neprijateljske sadržine. U ovom slučaju knjige su sačuvane, pošto su držane zaključane u posebnom ormanu. S druge strane, pojedine katedre, kao što je to bio slučaj seminara za opštu istoriju, otežavale su i usporavale izdvajanje knjiga pravdujući se prećim poslovima, kao i nedostatkom radne snage.

Za ove potrebe u Univerzitetskoj biblioteci bilo je formirano posebno odeljenje "neželjenih knjiga" u koje su one izdvajane zajedno sa kartotekom i ostalim podacima. Na sačuvanom popisu knjiga ovog odeljenja između ostalih našla su se i dela: Dragiše Lapčevića, Miroslava Krleže, Stanislava Vinavera, Karla Kauckog, Velibora Gligorića i ostalih za okupacione vlasti nepoželjnih autora.

Objavljena je i "Uredba o pregledu knjiga", kojom je "u cilju zaštite nacionalnog duha" određen pregled i

stavljanje van prometa svih udžbenika, pomoćnih, naučnih knjiga i književnih dela koja mogu "nepovoljno uticati na nacionalno i moralno vaspitanje srpske omladine i naroda".

Formirana je Komisija za pregled i zabranu knjiga, koja je sledila u svome radu nemački predlog za zabranu, ali je iznela stav da pojedina dela sa tog spiska ne treba zabraniti, naročito kada je u pitanju stvaralaštvo Desanke Maksimović, Miloša Đurića, Romena Rolana, Anatola Fransa. Na spisku Komisije našla su se uglavnom dela komunističkih i jevrejskih autora, ali je među njima bilo i dela Vasilja Popovića, Viktora Novaka, Dragoljuba Jovanovića, Miroslava Krleže, kao i profesora Slobodana Jovanovića, predsednika jugoslovenske vlade u emigraciji.

Istovremeno u štampi se pojavljuje tvrdnja kako se u okupiranom srpskom društvu jako mnogo čita. Iстicana je i velika prodaja knjiga, a kao najtraženija navodila su se između ostalih i dela Stevana Jakovljevića i Gligorija Božovića, dok su okupacioni organi kao dve najprodavanije knjige navodili "Srpsku trilogiju" i Njegoševa dela. Posebno je isticano kako se na selu mnogo čita i uopšte traži zanimljiva knjiga, pa je čak lansiran i novi pojam, da su se pojavili "seljaci-bibliofili". U okupiranoj Srbiji zaista se dosta čitalo. Bio je to jedan od retkih načina razonode i pronaalaženja utočišta u teškim ratnim vremenima. Takvu pojavu primetio je direktor Muške realne gimnazije u Šapcu i među svojim učenicima, zaključivši da veliki broj učenika čita sve što može da pronađe "i u tome čitanju traži i nalazi pribrežiće i zaborav od teške i grube stvarnosti".

Jedno od kapitalnih dela koje je objavljeno 1942. u okupiranoj Srbiji predstavlja i monografija Milana Kašanina, dugogodišnjeg upravnika Muzeja kneza Pavla "Dva veka srpskog slikarstva". Za objavljinje ovoga dela vezan je i jedan pomalo ironičan momenat. Naime, već odštampano izdanje knjige zabranila je nemačka cenzura. Povod za zabranu predstavlja je predgovor i to napisan od strane ministra prosvete Velibora Jonića. Prema sećanju Danila Medakovića bio je to mlak predgovor u kome je verovatno cenzoru zasmetalo mesto gde Jonić ističe vekovnu sposobnost srpskog naroda da uprkos ratovima i okupacijama ipak duhovno stvara i da tako pobediće sile mraka. "Valjda je oprezni Nemac prepoznao u toj rečenici sadašnje stanje u Srbiji i zabranio je predgovor. Bilo je gotovo neverovatno da je jedan činovnik okupacijskog aparata dovoljno moćan da zaustavi prodaju već odštampane knjige i da naredi da gospodin ministar napiše ili izmeni svoj inače sasvim bezazleni predgovor".

Najuspeliji izdavački poduhvat *Srpske književne zadruge* u okupiranoj Srbiji bilo je objavljinje dela Borisava Stankovića. U ovom slučaju *Zadruga* je, da bi pomogla Borinu porodicu i nadoknadila štamparski dug, preuzela tuđe izdanje, a posebno je doplatila za

autorska prava za izdavanje "Nečiste krvi". Zanimljiva je činjenica da je od pripremljenog kompleta Borinih dela, *Zadruga* otkupila sedam od postojećih osam knjiga. Poslednja knjiga iz kompleta bila je delo "Pod okupacijom", dok je iz sedme knjige izbačen jedan uneti fragmenat iz ovog dela. Izbacivanjem Borinog opisa okupacije u Prvom svetskom ratu htelo se izbeći poređenje, posebno s obzirom na kritiku koja je u ovom delu izneta prema onima koji su se koristili i profitirali u ratnom vremenu, a sigurno se nije htelo podsetiti ni na činjenicu prolaznosti okupacije i sećanje kako je ona u Prvom svetskom ratu okončana. Osim cenzure nemačkih okupacionih organa, postojala je ili se pokušavalo da se sproveđe i cenzura od strane domaćih, kolaboracionističkih vlasti, tako da su postojale dve instance cenzure čije se težnje nisu uvek potpuno poklapale. Pod nadziranim okolnostima morala su se pažljivo birati dela koja će se izdavati. Ona su morala odgovarati kako kolaboracionističkim kriterijumima, tako i kriterijumima nemačkog nadzora. Tako su domaće vlasti u avgustu 1942. izrazile neslaganje sa izborom Srpske književne zadruge da objavi "Selo" Stojana Novakovića, ali i Šekspirovu "Bogojavljenska noć" i "San letnje noći". Osim kao vid pomoći piscima, izdavanje knjiga omogućilo je delu stanovništva da u teškim vremenima pronađe utehu i pribegište u svetu literature, čak i kada je taj svet bio pažljivo probran i određen.

Isidora Sekulić ilegalno štampana

Zanimljiv je podatak da su u Beogradu pod okupacijom ilegalno odštampane i rasturane tri knjige Isidore Sekulić „Analitički trenuci i teme“ bez datuma i oznake štamparije.

- See more at:

http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/pravo_danas/ne_mci_trazili_zabranu_crnjanskog_1118.html?news_id=281405#sthash.6flqeTBu.OumsILyg.dpuf

Danas

Ljubinka Škodrić

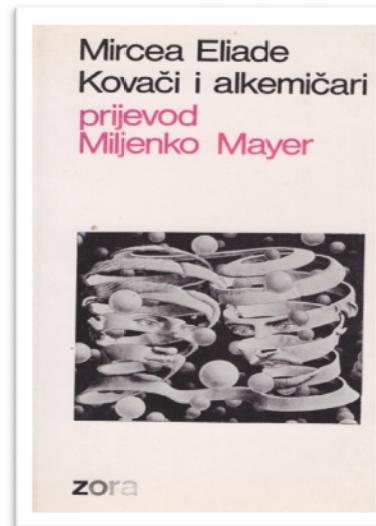
Amalija Komar

Kovači i alhemičari

Alhemija postaje hemija tek onda kad za prave alhemičare gubi stvarni značaj

Mirče Elijade, proslavljeni istoričar religije, kod nas je poznat pre svega po kapitalnoj trotomnoj *Istoriji verovanja i religijskih ideja*, koja se danas teško nalazi (krajem prošle godine beogradska *Nova knjiga plus* reizdala je *Vodič kroz svetske religije* - Mirče Elijade i Joan P. Kuliano). Još rede njegovo delo svakako su *Kovači i alhemičari* koje je izdao Grafički zavod Hrvatske davne 1982. godine, u prevodu Miljenka Majera.

Pišući o alhemiji, Elijade smatra da ona nikako nije bila hemija u povoju već je to postala tek kasnije. Njen osnovni cilj bio je usavršavanje čoveka, te je želela da ubrza prirodne tokove i nastojala da zameni sporo delovanje *Vremena*. Alhemija postaje hemija tek onda kad za prave alhemičare gubi stvarni značaj. Ona spada u istraživanja prednaučnog doba. Elijade je mišljenja da je divovski napor prelaska čoveka u naučno doba veliko dostignuće duha, ali da je čovek u to ime žrtvovao najbolji deo duše.

Kult starih naroda prema gvožđu u početku se ograničavao na obožavanje nebeskih meteorita koji su pali na *Zemlju*. Tek sa otkrivanjem procesa kovanja gvožđa počinje nova, metalurška era. Kovač postaje glavni akter, pokretač u širenju novih verovanja, obreda i običaja. Kao i kovači, gvožđe ima ambivalentan karakter i može nositi i dijabolična obeležja. Čekić nasleđuje sekuru, ratovi postaju brutalniji i krvaviji, a kovač otud blizak mitskim herojima i opasnim bogovima. U alhemiji se uspešna

inicijacija ne može zamisliti bez prethodne *smrti* posvećenika, a takođe kod kovača se smatra da život jedne tvari ne može nastati bez smrti druge. Stvaranje je uvek žrtvovanje.

Za stare epohe svet je bio sakralan. Otud Avicena, arapski učenjak (980-1037) smatra da romantična ljubav ne postoji samo kod ljudi, već je svojstvena svim pojавama u prirodi, pa tako i mineralima. Pećine iz kojih su oni vađeni porede se sa ženskom utrobom, a rudarski proces sa rađanjem. Srednji vek verovao je da rude nastaju iz braka sumpora i žive. Alhemičari su verovali da sve rude u ideji *Vremena* jednom postaju zlato, omiljeni metal prirode, te su nastojali da taj proces ubrzaju i postignu sveopštu besmrtnost i savršenstvo. Metali, kako za kovača, tako i alhemičara imaju svoj karakter, pokazuju simpatije i antipatije prema ljudima i stvarima, pojavljaju se i skrivaju. Rudar istražuje natprirodni svet u utrobi zemlje i na tom putu nailazi na vile, vilenjake, sablasti i duhove - neodvojivi deo sakralnog sveta. Vatra i kovanje tumaće se analognim seksualnim činom, alhemičari, šamani i kovači, smatraju se gospodarima vatre.

Na različitim kulturnim nivoima ove oblasti bile su povezane sa umetnošću, najčešće pevanjem, plesom i poezijom. U Kini, taoistički alhemičar bio je zanatlija, ali i pisac. On istražuje običaje i beleži recepte kako za biljke tako i kovine. Smatrali su da se kamen mudrosti koji metale pretvara u zlato može proizvesti kao što se pravi dete. U Indiji, tantrički jogin i alhemičar nastoje da promene ontološki poredak sveta i steknu apsolutnu slobodu. Otud je očigledno da njihova alhemija nema nikakve veze sa hemijom, mada su vrlo tačno opisali reakcije nekih metala tri veka pre Paracelzusa i Agripe.

Povezanost verovanja i religijskih ideja, zajednička misao o sakralnosti sveta bio je osnovni zaključak u *Istорији верovanja и религијских идеја*. *Kovačи и алхемиџари*, pak, donose još jedan aspekt ovog problema: nestanak čarobnog sveta doneo je sa sobom jedan pojednostavljeni pogled na prirodu i ozbiljno je ugrozio njeno postojanje, a desakralizacijom rada banalizovao život čoveka. Ipak, ako se vratimo na početak ovog članka, racionalnom i naučnom svetu dugujemo priznanje kao fantastičnom naporu ljudskog duha koji nije bez neospornih prednosti.

See more at:

http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/knjiga_danas/kovaci_i_alhemicari_54.html?news_id=306804#shash.FayoADud.b9ur4peJ.dpuf

Danas

Ženi Lebl

Hadž-Amin i Berlin(12)

PLANOVIZA FORMIRANJE ARAPSKE DOBROVOLJAČKE LEGIJE POD POKROVITELJSTVOM ITALIJE

Na jednom od svojih putovanja između Berlina i Rima, Hadž-Amin se početkom 1942. godine opet sašao s Musolinijem i predložio mu da u Italiji formira "Arapsku dobrovoljačku legiju", koja će se boriti pod zelenom arapskom zastavom. Izgledalo mu je da Mussolini pokazuje interesovanje za taj predlog.

Predlog da se osnuje Arapska legija na teritoriji Italije podneo je Hadž-Amin pre nego što je o tome obavestio Nemačku.

Međutim, već marta 1942. godine o tome se saznaло u Abveru, te je MIP Rajha poslao u Rim dr Hansa Ulricha Granova, svog predstavnika u Kap Sunionu, da proveri stanje stvari. On je video da su obaveštenja tačna: Hadž-Amin je imao namjeru da formira arapsku jedinicu pod svojom komandom, sa zelenom zastavom i arapskim simbolima i već vodio propagandu i ubedljivanja za mobilizaciju studenata, emigranata i zarobljenika. Muftijina zvezda bila je u usponu i u Italiji i u Nemačkoj, jer u zarobljeničkim logorima uopšte nije bilo iračkih vojnika, a nešto malo studenata iz Iračke, koji su stigli u Rt Sunion, tvrdili su da ne žele da budu vojnici. Po izveštaju Granova od 28. marta, irački nacionalisti odbili su da se priključe novim arapskim jedinicama, i jedino na šta bi oni pristali bilo bi da u budućnosti budu upućeni na Bliski istok.

Muftija je 7. aprila dobio u Rimu detaljni predlog iz italijanske vrhovne komande u vezi s formiranjem "Arapske legije".

Da bi nekako prešao preko prepreke koju su mu postavili irački studenti, on je novu jedinicu prozvao "Nezavisna arapska legija pod vrhovnom komandom Velikog muftije i Kailanija". Za tu koncepciju on je za komandanta postavio svog čoveka Badrija Kadaha.

Legija je trebalo da dobije specijalne uniforme sa nacionalnim arapskim obeležjima i da se obučava pod komandom italijanskih oficira. Međutim, formiranju "legije" maja 1942. godine prisustvovalo je samo 20 vojnika. Posle dva meseca broj se povećao na 25. Mussolini i Hadž-Amin odlučili su da zahtevaju oslobođenje oko 250 arapskih ratnih zarobljenika u Nemačkoj, koje je trebalo poslati u Italiju, a Italijani su se obavezali da će osloboditi sve Induse koji su u ratnom zarobljeništvu i poslati ih u Nemačku, kao jezgro Indijske legije.

Treba znati da je prilikom boravka u Berlinu Subhasa Čandre Bozea, pronacističkog lidera radikalnog krila Kongresne partije Indije, planirano formiranje

Indijske legije u okviru vojnih formacija sila Osovine. Čandra Boze je 2. aprila 1941. godine stigao u Nemačku, gde je želeo da formira indijsku izbegličku vladu. Nemci su imali u planu, kao jedan od svojih ratnih ciljeva, da dođu do Indije i proglose njenu "nezavisnost", ali nisu hteli da se vežu za Čandru Boze.

DAL - NEMAČKO-ARAPSKO ODELJENJE ZA OBUKU I ARAPSKA LEGIJA U ZONDEŠTABUF

Nemcima se nisu svideli Muftijini potezi. Oni su odredili dr Grobu da ispita stvar, a ovaj je ukazao svojim prepostavljenima na Muftijine i italijanske ambicije i aspiracije prema stvaranju Arapske legije, te je predložio da se sve akcije koordiniraju jedino sa Felmievim štabom. On je naveo da je taj štab već jula 1941. godine organizovao obuku jedne manje grupe Arapa, planirane za kasnije delovanje u sirijskoj pustnji, kojoj je dato ime Nemačko-arapsko odeljenje za obuku (*Deutsch-arabische Lehrabteilung - DAL*). Grupa je bila sastavljena od dobrovoljaca koji su posle poraza francuske armije generala F. H. Denca prebačeni iz Sirije u Rt Sunion. Bilo je predviđeno da i oko 300 ljudi Favzija el-Kaukdžija i Arefa Abd-el-Razeka stignu na obuku u Grčku. Međutim, oni su uspeli da se pomoću Zonderštaba F prebace samo iz Sirije u Tursku, ali u Grčku nisu stigli. Tako se krajem 1941. godine u Zonderštabu F obučavalo samo 25-30 Arapa.

Groba je 22. decembra 1941. godine referisao o tome koje bi grupe Arapa, po Hadž-Aminovom shvataju, došle u obzir za mobilizaciju u Arapsku legiju: oko 400 zarobljenih Arapa iz Palestine, koji su služili u britanskoj armiji u Grčkoj; oficiri iz raznih arapskih armija, na koje je trebalo uticati da dezertiraju; bivši zarobljenici ili radnici iz Severne Afrike, koji bi preko Španije došli u Nemačku; studenti iz arapskih zemalja koji studiraju u Nemačkoj i drugi.

U vezi sa predviđenom Arapskom legijom, Hadž-Amin je smatrao da će takva legija biti od velikog propagandnog značaja i odigrati važnu ulogu kada vojne snage Osovine budu jednoga dana operisale u arapskim zemljama. On je zahtevao da se DAL prizna kao odvojena, čisto arapska jedinica, da bude pod arapskom komandom sa svim nacionalnim amblema, da se reši problem komande, da se odredi tekst zakletve itd. i da se nazove "Arapski oslobodilački korpus" (*Al-mufraza al-Arabia al-hura*).

Muftija je prepostavljao da će vladati veliko oduševljenje za regrutovanje u arapske jedinice i bio je ubeđen da će biti lako ubediti Arape da se mobilisu u DAL. Međutim, već na samom početku arapski studenti su se protivili mobilizaciji, tvrdeći da su došli u Nemačku na studije, a ne da bi postali vojnici.

To nije uticalo na Hadž-Amina, čiji je san bio da formira muslimanske vojne formacije od oko 500.000 vojnika od Arapa iz zemalja Severne Afrike zapadno

od Egipta - iz Tunisa, Alžira i Maroka. Međutim, Nemci nisu želeli da se upuštaju u konflikt sa Italijom, Francuskom i Španjom, i još 26. decembra 1941. godine stavili su mu na znanje da dolaze u obzir samo Arapi sa Bliskog istoka.

Iako je još januara 1942. godine Hitler naredio da se odmah formira jedna arapska legija u Rtu Sunion kraj Atine u okviru *Zonderštaba F*, do maja 1942. godine Hadž-Amin nije mogao da prikupi više od 130 vojnika. Njegovi legionari nosili su nemačke uniforme sa oznakom na ramenima "Slobodna Arabija" (*Freie Arabia*) i bili pod direktnom nemačkom komandom, ali ih je Muftija hvalisavo nazivao "*Arapski oslobodilački korpus*".

Da ne bi bilo nesporazuma, Nemačka vrhovna komanda obavestila je 15. avgusta 1942. godine Hadž-Amina i Kailanija da je Zonderstab F čisto vojna služba i da se nikakvi spoljašnji činoci ne mogu mešati u njegove poslove, iako su svi znali da to ne odgovara činjeničnom stanju.

Krajem avgusta 1942. godine stigla je u Rt Sunion jedna muslimanska jedinica iz Magreba. Po izveštaju dr Grobe od 3. septembra 1942. godine, reč je bila o delovima tzv. "Francuske legije", bivšim ratnim zarobljenicima koji su još 1941. godine bili priključeni Vermahtu, Bavarskoj 7. pešadijskoj diviziji, i poslati na Istočni front, gde su uzeli učešće u borbama kod Moskve.

Hadž-Aminu je preostalo da vrši propagandu kako bi dezertiralo što više od ukupno oko 9.000 Arapa koji su služili u britanskoj armiji, kao i da vrbuje dobrovoljce u okupiranim oblastima SSSR, gde je Muftija saradivao sa muslimanskim kvislinzima.

Posle boravka od oko tri meseca u Berlinu, Muftija je odlučio da oputuje u Rim, nadajući se da će od Italijana lako dobiti željenu izjavu o nezavisnosti arapskih zemalja. Od Italijana je zahtevao da ga priznaju ne samo za panislamskog verskog vođu, već i za lidera muslimanskih oružanih snaga u Severnoj Africi. On je insistirao kod Musolinija, grofa Čana i nemačkog državnog podsekretara Vajczekera na formiranju Arapske legije, koja bi se borila na strani sila Osovine, ali je to uslovjavao zvaničnim vojnim sporazumom sa Nemačkom i Italijom, što bi prirodno dovelo do javnog priznanja panarapske državnosti.

U razgovoru sa Čanom 26. jula 1942. godine, Muftija je izneo svoj plan da ode u Severnu Afriku u cilju vođenja pregovora u vezi sa budućim akcijama u arapskim zemljama u korist sila Osovine. Tim Muftijinim planom Italijani se nisu oduševili.

Hadž-Amin je zahtevao da se u Italiju pošalju arapski oficiri i vojnici obučeni u Rtu Sunion, što su Nemci kategorično odbili. Zonderstab F je jedno vreme čak prekinuo obuku regruta. U to vreme je i jedna grupa iračkih oficira, koji su živeli u Italiji, tajno je otpovala u Nemačku i zahtevala da DAL ostane pod ne-

mačkom upravom. Oni su otvoreno izjavljivali da se boje italijanske kolonijalne politike. Uz saglasnost Ribentropa, Italijani su obavešteni da će ljudi trenirani u DAL-u biti upotrebljeni samo u specijalnim regionalnim jedinicama nemačke armije.

Italijani nisu uspeli da formiraju Arapsku legiju na svom tlu. Od palestinskih Arapa oslobođenih iz zarobljeništva samo je 18 pristalo da služi u toj Legiji, a i od njih su na kraju ostala samo osmorica.

Svi planovi stvarani septembra 1942. godine, zamrznuti su tri meseca kasnije, porazom Nemačke kod Staljingrada.

MUFTIJINA BORBA ZA PRESTIŽ

Javna tajna je bila rivalstvo između Vermahta i njemu potčinjenih ustanova, s jedne, i Hajnriha Himlera i njegovih SS i Vafen-SS jedinica, s druge strane, kao i rivalstvo između MIP-a Rajha i Abvera. Malo je bilo onih koji su spadali u kategoriju "umiljato jagnje nekoliko majki sisa". Jedan od tih malobrojnih bio je Hadž-Amin el-Huseini.

U nastojanju da postigne poene u borbi za prestiž protiv drugih arapskih lidera u egzilu, Muftija je uspeo da uvuče Nemce i Italijane i gotovo da ih posvuda.

Svoje prominentno mesto među arapskim liderima koji su imali svoje rezidencije za vreme Drugog svetskog rata u Nemačkoj, Hadž-Amin je izvojevao posle surove borbe za prestiž i vlast, naročito protiv Kailanića, što je sve više dolazilo do izražaja. Između njih se stvorio dubok jaz. To se zaoštirolo kada su ova dvojica posetila Rim 5. februara 1942. godine. Kailani je, kao bivši irački premijer, primljen s većim počastima nego El-Huseini, koji je imao titulu "Jerusalimski muftija". Međutim, posle izaslanstva generala Ervina Etela u Rim, gde se ovaj raspitao kod prominentnih Arapa u egzilu o reputaciji oba lidera, pobedio je Muftija. Od tog trenutka Hadž-Amin je učinio sve da ukloni svog glavnog rivala i sve ličnosti za koje je smatrao da ga podržavaju, pre svega dr Grobu, koji je na njegov zahvat smenjen sa položaja njegovog oficira za vezu sa MIP Rajha, premešten prvo u Francusku, pa kasnije u Šleziju, gde je radio na prilično beznačajnim funkcijama.

Karl Rekovski (Reckowski), koji je bio oficir za vezu između Muftije i MIP Rajha poslednjih meseci 1943. i početkom 1944. godine, smatra da je Hadž-Amin u sporu sa drugim arapskim liderom bio uspešniji, jer je bolje znao da manipuliše i da postavi sebe na položaj govornika svih muslimana sveta. Rekovski piše da je Kailani iz dna duše mrzeo Muftiju i uložio puno energije da se suprotstavi Muftijinim pretenzijama za mesto sivearapskog lidera.

Hadž-Amin je bio sušta suprotnost Kailaniju. Nemci su smatrali Kailanija politički naivnim čovekom, a u Hadž-Aminu videli "beskrupulognog spletkaroga ne-

verovatne energije", što je njima više odgovaralo. Oni su znali da je Muftija popularan u islamskom svetu i kao takav od neprocenjive vrednosti kao saveznik.

I u Italiji i u Nemačkoj bilo je ljudi koji nisu znali kome lideru da posvete veću pažnju, jer je svaki od njih imao svoje pozitivne i negativne strane.

1) Kailani je bio izrazito semitski tip.

Muftija je bio riđokos, plavook, tip Arijevca "čerkeškog porekla".

2) Kailani je ipak bio priznati predsednik vlade i u nemačkom planu na duge staze imao odgovarajuću dužnost: kada Nemci okupiraju Kavkasku oblast i dođu do granica Irana, on bi bio taj koji bi pozvao irački narod i vojsku da se podignu i podu s juga.

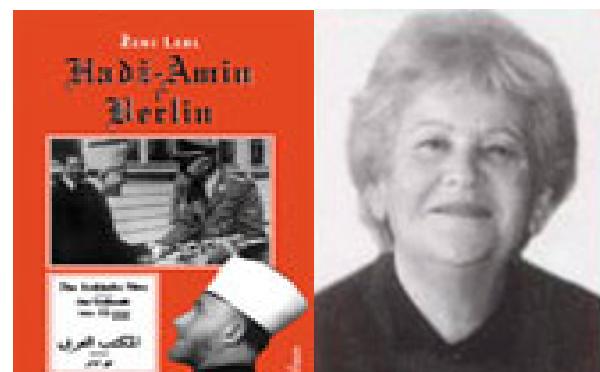
Muftija je mogao da mobilise muslimane u već okupiranim oblastima i da utiče na ostale, u Evropi, Aziji i Africi.

3) Kailani je kao minimalist bio manje opasan za sile Osovine. On nikad nije bio pobornik panislamizma.

Muftija je bio maksimalist. Imao je uticaj na sve muslimane, govorio je u njihovo ime i borio se za panislamizam. Na taj način mogao je da dode u sukob sa kolonijalnim silama, s kojima Hitler nije htio da se zavadi (Italija, Viši-Francuska, Španija).

Ono što je bilo važno za sile Osovine bila je činjenica da je Kailani mogao donekle da "neutrališe" Mufiju.

Odlomci iz knjige književnice i istoričarke Ženi Lebl *Hadž-Amin i Berlin*. Izdavač *Čigoja stampa*.

Kratka, a tužna povijest uma

U izdanju sarajevske izdavačke kuće *Rabic* izašla je najnovija knjiga našeg istaknutog filozofskog pisca Predraga Fincija *Kratka, a tužna povijest uma*. U ovoj knjizi Finci diskutira što je um i kako je shvaćan kroz povijest, od ranih mitova do naših dana.

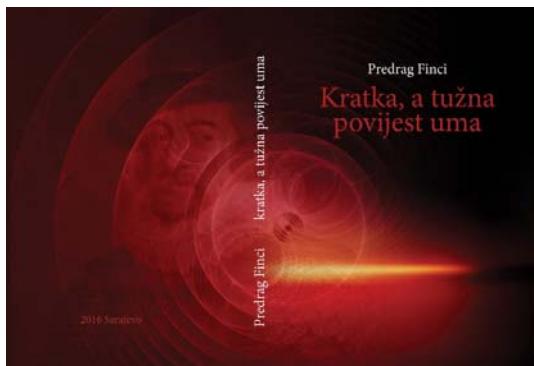
Predrag Finci

Um je u svakodnevnom životu, teoriji i filozofiji hvaljen, uzdizan i slavljen. Shvaćan je kao razboritost, pamet, mudrost, „prirodna inteligencija“, praktičnost, snalažljivost, pronicljivost, logičnost.

Um je smatran dokazom ljudske superiornosti i nedostatka, božanskim i đavolskim, spasonosnim i pogubnim.

Strahovalo se od njegove dominacije koliko i od njegove abdikacije, vjerovalo u njegov doprinos čovječanstvu, pribavljalo od njegovih destruktivnih namjera. Priča o umu je oduvijek bila složena priča. Predrag Finci u knjizi *Kratka, a tužna povijest uma* pokazuje što je sve ideja uma i umno biće, kako se um razlikuje od osjećaja i vjere, zašto sve više dolazi do potpunog nepovjerenja u um i što je moguća budućnost mišljenja i samog uma.

Ova lijepo i zanimljivo pisana, elegantno urađena knjiga (dizajn i portret autora potpisuje Dragan S. Stefanović), može biti od koristi svima koje zanimaju filozofska pitanja i duhovni problemi suvremenog čovjeka.

U ovom broju

Aleksandar Stojanović: *Ekstremna desnica*

Vladimir Todorović: *Od i do, a možda i više*

Vladimir Todorović: *Pljačka*

Biserka Rajčić: *Tadeuš Pajper ili nova usta*

Ljubinka Škodrić: *Nemci tražili zabranu Crnjanskog*

Amalija Komar: *Kovači i alhemičari*

Ženi Lebl: *Hadž-Amin i Berlin(12)*

Predrag Finci: *Kratka, a tužna povijest uma*

www.mansarda.rs

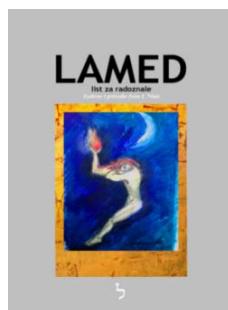
"Nisu sve knjige opasne, opasna je samo jedna" (Danilo Kiš)

Stranice posvećene Jevrejima bivše Jugoslavije

<http://elmundosefarad.wikidot.com>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

Lamed

List za radoznale

Redakcija - Ivan L Ninić

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

42268 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ivan.ninic667@gmail.com